

HANS-JÜRGEN SCHRÖDER

**Délkelet-Európa Németország gazdaságpolitikájában,
különös tekintettel Jugoszláviára
(1933—1939)**

A nemzetszocialista külpolitika legtöbb történeti feldolgozásában napjainkig mindenek előtt a nagyhatalmakkal szembeni berlini politika, egyes látványos diplomáciai események, a nemzetiszocialista rendszer ideológiai és területi expanziója, valamint Hitler külpolitikai számításai állnak a megfontolások középpontjában. Ezzel szemben a gazdasági kérdéseknek, különösen a nemzetiszocialista külpolitika kezdeti szakaszában a „nyugati” történetírás eddig kevés figyelmet szentelt. Ezzel magyarázható, miért nem foglalkozott a kutatás kellőképpen a délkelet-európai államokkal szembeni berlini politikával az 1938—39-ig terjedő időszakban, amikor azt, különösen a hatalomátvétel utáni első években látható eseményeiben elsődlegesen gazdasági tényezők határozták meg. A Délkelet-Európával szembeni nemzetiszocialista politika beható — ezen keretek között magától értetődően nem teljesíthető — elemzése (amelynek során végre a kiadatlan német forrásokat is fel kellene dolgozni!) annál inkább szükségesnek tűnik, mivel a Harmadik Birodalom délkelet-európai gazdasági hegemoniáját már a hatalomátvétel utáni első években gyors ütemben kialakította, mégpedig látványos diplomáciai akciók nélkül. Másfelől a német délkelet-európai politika nem szorítkozott gazdasági célokra, a gazdasági behatolást a Duna-medencébe sokkal inkább a külpolitika eszközeként alkalmazták. Berlin 1933 után állandóan erősödő és az 1930-as évek közepén már e térségben domináló gazdasági pozíciójának politikai jelentősége szempontjából a délkelet-európai államok a Harmadik Birodalom „Informal Empire”-jének tekinthetők.

A nemzetszocialista rendszer délkelet-európai informális uralmáról szóló tézis, amelyet a következőkben Jugoszlávia példáján bizonyítunk, abból a premissából indul ki, hogy a német délkelet-európai politikát az 1933-tól 1939-ig terjedő időszakban elsődlegesen gazdasági tényezők határozták meg. Ezért áll a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatok elemzése a megfontolások középpontjában. Ezt követően választ kell adni arra a kérdésre is, hogy milyen politikai implikációi voltak a Jugoszláviába való német gazdasági behatolásnak.¹

* Kibővített változata annak az előadásnak, amelyet a szerző a belgrádi Legújabbkor Történeti Intézet által 1973. október 2—4-ig rendezett kongresszuson „A Harmadik Birodalom és Jugoszlávia 1933—45” című főtema keretében tartott. A tanulmány elsősorban a bonni külügyminisztérium politikai irattárának (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) eddig nyomtatásban nem közölt állagain alapul. Az eddig csak angol fordításban közölt dokumentumokat: Documents of German Foreign Policy, Series C (idézethen: DGFP/C) a német eredeti szerint idézzük, a megjelent angol fordításra akkor utalunk, amikor a dokumentumot először idézzük. — Frau Dr. Keipert-nek és Herr Dr. Gehling-nek szeretnék köszönetet mondani levéltári munkám támogatásáért.

¹ A nemzetiszocialista délkelet-európai politikához ld. első sorban W. Treue: Das Dritte Reich und die Westmächte auf dem Balkan. Zur Struktur der Aussenhandelspolitik Deutsch-

Jugoszlávia nemcsak azért kínálkozik példaként az 1933—39 közötti német délkelet-európai politika módszereinek és céljainak bemutatására, mert Berlin itt viszonylag korán gazdasági sikereket könyvelhetett el, hanem mert ezzel együtt a kisantantba való politikailag jelentős betörésről van szó. Ezen túlmenően mindennek előtt Németország, Olaszország, Franciaország, de Anglia és az USA politikai és gazdasági érdekei is egyetlen más délkelet-európai országban sem keresztek egymást már az 1930-as évek közepén oly világosan, mint Jugoszláviában. Ebből a tényből adódik, hogy a német—jugoszláv kapcsolatok következő analízise nem szorítkozhat kizárólag bilaterális szemléletmódra. Röviden meg kell említenie Németország rivalizálását a többi nagyhatalommal, hiszen abban a mértékben, ahogy a konkurrens befolyása visszaszorult, jutott érvényre a nemzeti-szocialista vezetés által célul kitűzött nagytérgazdaság. Végezetül érinteni fogjuk a kontinuitás problémáját is. Az „Informal Empire” megvalósítása Délkelet-

lands, Grossbritanniens und Frankreichs 1933—39, a Viertelsjahrshefte für Zeitgeschichte 1953/I sz.-ban, 45—64. A mű megírásakor még nem álltak rendelkezésre az Auswärtiges Amt iratai. Ez érvényes a következő, ugyancsak az 1950-es évek végén megjelent, bilaterális kutatásokra is: G. Brausch: Deutschland—Ungarn. Die diplomatischen Beziehungen vom Herbst 1937 bis Frühjahr 1939, doktori disszertáció, Göttingen, 1956 (kéziratban); A. Hillgruber: Hitler, König Karol und Marschall Antonescu. Die deutsch—rumänischen Beziehungen 1938—44, Wiesbaden 1954, második kiadása 1966-ban; K.-D. Meiss: Die deutsch—jugoslawischen Beziehungen von Hitlers Regierungsantritt bis zum Ausbruch des zweiten Weltkrieges, doktori disszertáció, Göttingen 1955 (kéziratban). Az újabb kutatások súlypontja az 1930-as évek végétől kezdődő időszakon van. Ld. főként M. Broszat: Deutschland—Ungarn—Rumänien. Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938—41, Historische Zeitschrift 1968, 206. köt., 45—96, valamint Olshausen röviddel ezelőtt megjelent kutatásait: Zwischenspiel auf dem Balkan. Megjelent a Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg c. kötetben, kiadta és a bevezetőt írta W. Schumann, Berlin 1973, és H. Sundhausen: Südosteuropa in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft am Beispiel des „Unabhängigen Staates Kroatien”, Südostforschungen 32. sz.-ban, (1973) 233—266, további szakirodalmi adatokkal. Speciálisan a Jugoszláviával szembeni német politikához ld. Meiss már említett disszertációján kívül (értékelése a 122-es jegyzethez tartozó szövegrészben) S. Baar: Die Jugoslawienpolitik des faschistischen deutschen Imperialismus in der Zeit von 1935 bis zum April 1941, doktori disszertáció, Karl-Marx-Universität Leipzig, 1968 (kéziratban) és J. Wuescht: Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch—jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945, Stuttgart 1969 — mindkét munka egyoldalú eredményekre jut. Baar a német—jugoszláv kapcsolatok alakulásáért „a jugoszláv kormány, németbarát elemeinek és a fasiszta német birodalomnak a jugoszláv nép kizsákmányolására alakított titkos és nyílt bünszövetséget teszi felelőssé” (35. o.); ami a német politikát illeti, a „német monopolhiénák mesés profitjait” tartja döntő motívumnak „a jugoszláv dolgozók kizsákmányolásáért” (37. o.). Wuescht munkája apologetikus írás, amely többek között (242. o.) a „Harmadik Birodalom Jugoszláviával szembeni békés politikájára” akar „bizonyítékokat” felhozni (értékelés a 121. és 123. jegyzethez tartozó szövegrészben). A dokumentáció egyébként 1939-cel kezdődik és nem jelentéktelen részben a Jugoszláviával és Görögországgal szembeni 1941-es konfliktusról készített német Fehérkönyv dokumentumait használja fel. — A délkelet-európai németiség problémáival nem foglalkozunk. Ld. ehhez újabb munkaként W. Miede: Das Dritte Reich und die deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933—38. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumspolitik, Bern—Frankfurt am Main, 1972, ezen kívül H.-A. Jacobsen: Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—38, Frankfurt am Main, 1968, 79, 521, 570; — a jugoszlávai németiséghez ld. különösen D. Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—41, Ljubljana, 1966. — További szakirodalomra vonatkozó adatok: H.-U. Wehler: Einleitung zu Theodor Schieder, Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, V. köt.: Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, 1961, 3. A német források részletekbe menő értékelése várható a délkelet-európai nemzeti szocialista politikával foglalkozó R. Herrmann (Köln) és W. S. Grenzebach (Brandeis University) folyamatban lévő kutatásaitól. d. a 28., 32., 62., 64., 66., 87., 124. sz. jegyzetekben megadott irodalmat is.

Európában specifikusan nemzetiszocialista politikának tekinthető-e, vagy ez a politika a weimari kormányok délkelet-európai politikájának tradíciójában gyökerezik?

Mielőtt azonban a gazdasági behatolást Délkelet-Európába a Jugoszláviával szembeni német politika példáján bemutatnánk, szükségesnek tartjuk, hogy néhány megjegyzést fűzzünk a német külgazdaság 1933 utáni fejlődéséhez, mivel így érthetőbbé válnak a német délkelet-európai politika módszerei. Külgazdasági kérdések különösen belső gazdasági szükségszerűségük miatt és ezen túlmenően belpolitikai stabilizációs funkciójuk miatt, főként a hatalomátvétel utáni első években, központi fontosságúak voltak a nemzetiszocialista rendszer számára. Maga Hitler belpolitikai feladatnak tekintette az 1929-és gazdasági világválsággal kezdődő depresszió leküzdését; elsősorban a munkanélküliség felszámolását. Ezzel „megküzdenni egyike a legnagyobb feladatoknak, amelyet valaha államférfi kapott”, hangsúlyozta.² A munkanélküliek magas száma „óriási probléma, amelyet nekünk meg kell oldani és amely minden mást háttérbe szorít”.³ Hitler ránt maradt nyilatkozatai gazdasági kérdésekről viszonylag világos képet adnak a hitleri gazdaságpolitika fő előretörési irányáról: Már 1933 február elején hangsúlyozta az új birodalmi kancellár, hogy a munkanélküliség leküzdését „közmegegyezés kiadása” által a „megfelelő segítségnek” tartja.⁴ Az „állami ösztönzésnek”, világította meg Hitler az anticiklikus konjunktúrapolitikáról alkotott elképzeléseit egy pártvezetőkkel folytatott megbeszélésen 1933 május végén, impulzusokat kell adni a magángazdaságnak, amelyek aztán „az egész fejlődést mozgásba hozzák.”⁵

Az új rendszernek valóban sikerült számos állami és államilag támogatott intézkedéssel hatásosan megélni a belső konjunktúrát, mint pl. házépítés és -javítás, a német úthálózat kiépítése, az adóterhek korlátozása a német gazdaság teherbíró képességének fokozása céljából és 1934-től az intenzív fegyverkezés.⁶ A munkanélküliek száma már 1934 januárjában 3,8, 1935 januárjában szűk 3 millióra csökkent (1933 január = 6 millió), és az állami befektetések 1934-ben majdnem ismét elérték az 1928-as év szintjét.⁷ A belső konjunktúrának ezt a fellélenkülését a német gazdasági struktúrának megfelelően követnie kellett volna az exporttevékenység fokozódásának is, hiszen a német iparcikkek kivitele képezte az alapját az ipari termelés fenntartásához nélkülözhetetlen nyersanyagimportnak. Az 1933/34-től sikeresen folytatott belső expanziós politika azonban hamarosan nyomást gyakorolt a kereskedelmi mérlegre: a konjunktúra megélnitése egyfelől fokozta a nyersanyagok behozatala iránti szükségletet, másfelől a növe-

² 1933. júl. 9-i beszéd. Nyomtatásban: M. Domarus: Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen, München, 1965, I/1. köt. 288.

³ 1934. márc. 21-i beszéd. Uo. 371.

⁴ A birodalmi kormány munkaalkalmak teremtésével foglalkozó bizottságának ülésén készített feljegyzés, 1933. febr. 9., Bundesarchiv Koblenz (a továbbiakban BA) R 43 II/540.

⁵ Megjegyzés az 1933. máj. 31-én a munkaalkalmak teremtéséről folytatott megbeszélésről, BA, R 43 II/536; Feljegyzés az ipar képviselőivel munkaalkalmak teremtéséről folytatott beszélgetésről, 1933. máj. 29., uo. Vö. Hitler 1933. márc. 23-i és nov. 23-i beszédét is, Domarus: Hitler, I/1. köt. 233 és 301.

⁶ Ld. mindenképp D. Petzina: Hauptprobleme der deutschen Wirtschaftspolitik, 1932–1933, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 15. évf. (1967), 18–55, további szakirodalomra vonatkozó adatokkal; ezen kívül J. D. Heyl: Hitler's Economic Thought: A Reappraisal, Central European History 6. évf. (1973/74), 83–96.

⁷ Számadatokat ld.: Statistisches Handbuch von Deutschland 1928–1944, München 1949, 484 és R. Erbe: Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933–1939 im Lichte der modernen Theorie, Zürich. 1958, 25.

vő vásárlóerő emelte a keresletet a részben importált élelmiszercikkek iránt. Emellett a német ipari vállalkozók exportkényszere (a gazdasági válság idején a világpiacra voltak utalva és kiteve más ipari országok éles konkurrenciájának) a belső piacon megnövekedett kereslet miatt jelentősen csökkent. Az izolált belső konjunktúrális fejlődés következménye az import nagyarányú növekedése volt, amely rövidesen szembeötlővé vált a német kereskedelmi mérlegben: Miután a német kereskedelmi fölösleg már 1933-ban 667 millió Birodalmi Márkára csökkent (1932-ben kb. 1 milliárd Márka fölösleg), az 1934-es év már 284 millió Márka deficittel zárult.⁸

Az aktívától a passzív kereskedelmi mérleghez vezető fejlődés a német devizataralékok csökkenését eredményezte, amelyet a Birodalmi Bank eleinte a devizagazdálkodás megszigorításával kívánt megakadályozni. Mivel az importőröknek járó kvóta folyamatos csökkentése nem vezetett a német devizahelyzet alapvető javulásához, a Birodalmi Bank 1934 nyarán végül arra kényszerült, hogy naponta csak annyi devizát osszon ki, amennyi valóban befolyt a Birodalmi Banknál. A deviza szétosztásának ez az 1934. június 26-án bevezetett rendszere azonban azzal a hátránnyal járt, hogy szükségszerűen új és mind növekvő külföldi eladósodáshoz vezetett, hiszen az importfölségeket tekintve a német árukövetelések egy része szinte naponta kielégítetlen maradt.⁹ Ennélfogva a külföld érdeke is, állapította meg az Auswärtiges Amt 1934 augusztusában, ha a birodalmi kormány új intézkedéseket fogantat, annak érdekében, hogy „az árubehozatalt a tényleges devizalehetőségekhez igazítsa”¹⁰.

Az Auswärtiges Amt már 1934 júniusában tudtára adta a külképviseleteknek, hogyan képzei a birodalmi kormány ezen probléma elvi megoldását. Tekintettel a német devizahelyzetre „a külföldi nyersanyagok és élvezeti cikkek behozatalát mind inkább német termékekkel, német áruszállításokkal kell megfizetni”. A 65 millió fős Németország behozatali szükséglete „fontos tényező”. A jövőben ezt mind jobban arra kell felhasználni, „hogy ezen nyersanyagok és élvezeti cikkek termelőiben és szállítóiban tudatosítsák a német ipari termékek fokozottabb elfogadásának szükségességét, hogy a megnövekedett német behozatali szükséglet „közvetlenül a német kiviteli lehetőségek bővítésére szolgáljon”.¹¹ A behozatalnak ez a „stratégiai áthelyezése”, a külkereskedelmi politika eszközeként való felhasználása képezte aztán az alapját az 1934 őszi ún. „Neuer Plan”-nak.¹² Az áruforgalmat szabályozó 1934. szeptember 4-i rendelettel a birodalmi kormánynak lehetősége nyílt az egész külkereskedelmi állami irányítására.¹³ Mialatt a behozat-

⁸ Statistisches Handbuch von Deutschland 1928–1944, 392.

⁹ A devizasztosztásról ld. H. Flaig: Untersuchung über den Einfluss des „Neuen Plans” auf den deutschen Aussenhandel und die deutsche Aussenhandelspolitik, jogi és államtudományi disszertáció, Freiburg, 1941, 20; D. Doering: Deutsche Aussenwirtschaftspolitik 1933–35. Die Gleichhaltung der Aussenwirtschaft in der Frühphase des nationalsozialistischen Regimes, gazdasági és társadalomtudományi disszertáció, Freie Universität Berlin, 1969 (kéziratban), 69.

¹⁰ Az Auswärtiges Amt 1934. aug. 20-i körrendelete (Ritter), Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945, Serie C, III. kötetben (továbbiakban: ADAP/C III), Göttingen 1974, 337.

¹¹ Az Auswärtiges Amt 1934. jún. 18-i körrendelete (Ulrich), uo. 33, kiemelés az eredetiben.

¹² Neurath külügyminiszter beszéde a hamburgi latin-amerikai intézet évfordulóján, 1934. ápr. 14. Nyomtatásban: P. Meierbenneckenstein: Dokumente der deutschen Politik, 2. köt. Berlin, 1936, 108.

¹³ Reichsgesetzblatt 1934, I. rész, 212. A Neuer Plan-hoz vö. a részleteket illetően A. T. Bonnel: German Control over International Economic Relations, Urbana/Illinois 1940, 85; F. C. Child: The Theory and Practice of Exchange Control in Germany. A Study of Monopolistic

talt teljes kontrollnak vetették alá, egyidejűleg fokozták az export növelésére irányuló törekvéseket. A „Neuer Plan” keretében folytatott külkereskedelmi politika jellemző vonásait a következőkben lehet összefoglalni:

1. A külkereskedelem és a külföldi fizetési forgalom bilaterális alapokra való helyezése, amelyet a növekvő számú kereskedelmi partnerekkel elszámolási szerződések formájában oldottak meg.
2. Az import mennyiségi korlátozása nemzetgazdasági prioritások és politikai szempontok szerint.
3. A kivitel támogatása kompenzációs szerződésekkel, exportszubvenciókkal, a Birodalmi Márka részleges leértékelésével és a nyersanyagok kedvezményes elosztásával az exportálók között.

A „Neuer Plan”-ban manifesztálódó bilaterális külkereskedelmi rendszer döntő eszközévé vált a délkelet-európai államokba történő gazdasági és politikai behatolásnak is, amely területet a nemzetiszocialista kormány kezdettől a német politika fontos befolyási szférájának tekintette. Így pl. 1933 május táján Willuhn miniszteri tanácsos (Birodalmi Kancellária) Hitler előtt rámutatott a délkelet-európai államok különleges jelentőségére és a német politika céljaként jelölte meg, hogy „Európában Észak-Észak-Nyugatról Dél-Keletig egy vonalat húzzon és ezáltal egy területet körülhatároljon, amelynek népeit kitüntetett bánásmódban kell részesíteni”. Különösen arról van szó, hogy Németország más hatalmakkal szemben „a délkelet-európai piacokon preferenciát élvezhessen,” hogy ílymódon „biztosítsa a német gazdasági, kulturális és talán politikai befolyást is a Balkánon”.¹⁴ Előtte néhány héttel a kabinet április 7-i ülésén Neurath külügyminiszter azt ajánlotta a kormánynak, hogy „lehetőség szerint biztosítson vámkedvezményeket a Balkán szükségét szenvedő agrár országainak gazdasági kivitelük támogatására”. A külügyminiszter párhuzamos gazdasági és politikai stratégiát fogalmazott meg, és ebben az összefüggésben különösen Jugoszláviát és Romániát emelte

Exploitation in International Markets, Hága 1958; J. C. Dewilde: Germany's Trend toward Economic Isolation, a Foreign Policy Reports 10. sz.-ban (1934/35), 226—236; Doering: Deutsche Aussenwirtschaftspolitik, 246; Erbe: Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik, 71; W. Fischer: Deutsche Wirtschaftspolitik 1918—1945, harmadik kiadás Opladen 1968, 71; P. H. Lohmann: Germany since the „New Plan”, a World Affairs Interpreter 7. sz.-ban (1936/37), 257—272; N. Peterson: Hjalmar Schacht. For and Against Hitler. A Political Economy Study of Germany 1923—1945, Boston, 1954, 216; A. Schweizer: Die wirtschaftliche Aufrüstung Deutschlands a Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 114. sz.-ban (1958), 599. A. E. Simpson: Hjalmar Schacht in perspective, Hága, 1969, 94. Nemzetszocialista szempontból: Flaig: Untersuchung über den Einfluss des „Neuen Plans”; H. E. Posse: Die Hauptlinien der deutschen Handelspolitik, megjelent: Probleme des deutschen Wirtschaftslebens. Erstrebtes und Erreichtes. Eine Sammlung von Abhandlungen, a Deutsches Institut für Bankwissenschaft und Bankwesen kiadásában, Berlin 1937, 481—513. F. Reuter: Die Neuordnung des deutschen Aussenhandels, 2 kötetben, Berlin 1934/35; A. Ringer: Die deutsche Aussenwirtschaft im Jahre 1934, megjelent Jahrbuch der nationalsozialistischen Wirtschaft, Stuttgart, 1935, 183, ugyancsak tőle: Die Entwicklung der deutschen Aussenwirtschaft, megjelent: Jahrbuch der nationalsozialistischen Wirtschaft, Stuttgart 1937. Erősen apologetikus: H. Schacht: 76 Jahre meines Lebens, Bad Wörishofen, 1955, 413, ugyanő; 1933. Wie eine Demokratie stirbt, Düsseldorf, 1968, 115. Átfogó, a német levéltári iratokat alaposan értékelő kutatás a Neuer Plan keretében folytatott kereskedelmi politikáról még várat magára. E. Weber: Studien der Aussenhandelsverflechtung Ostmitteleuropas und Südosteuropas (Stuttgart, 1971) c. munkájával sem „tekinthető lezártnak” a vita „a Schacht által bevezetett Neuer Plan politikájának előnyeiről és hátrányairól a német külkereskedelmi partnerek számára”, mint azt H. Sundhaussen recenziójában állította, a Südostforschungen 31. sz.-ban (1972), 374.

¹⁴ Feljegyzés a német árukivitel állapotáról és kilátásairól, 1933. máj. 24, BA, R 43 II/329.

ki, mint amelyeket „gazdaságilag támogatni” kell, „egyrészt azért, hogy politikai befolyást lehessen szerezni, továbbá azért, hogy ezt a fontos fellevevőpiacot kivitelünk számára megtartsuk”.¹⁵

A Neurath által kiemelt német—jugoszláv kapcsolat 1933 elején nem utolsósorban azért volt különösen aktuális, mert a német—jugoszláv 1927. október 6-i kereskedelmi szerződés a német kormány 1932 szeptember eleji felmondása miatt 1933 márciusával lejárt.¹⁶ A szerződés nélküli állapot miatt tartani lehetett attól, hogy a német—jugoszláv árucseré, amely a gazdasági válság kezdetétől fokozatosan csökkent, még tovább zsugorodik. A belgrádi német követség így 1933 április elején „a két ország közötti árucseré megrekedéséről” adott hírt és sürgősen szükségesnek tartotta, hogy elkerüljék a „német export teljes megszűnését Jugoszláviába”.¹⁷ A „Reichsverband des Deutschen Gross- und Übersee Handels” a birodalmi kormánynak küldött beadványában rámutatott arra, hogy Jugoszlávia részéről a maximális vámok alkalmazása „elviselhetetlen terheket” ró számos német termékre, ami a szerződés nélküli állapot további fenntartásával „haladéktalanul katasztrofális állapotot teremthet” azon cégek számára, amelyek speciálisan a délkelet-európai exportban érdekeltek. A szövetség természetesen tisztában volt azzal, „hogy a kereskedelem politikai légkör különböző német agrár vámrendelkezések miatt »még nem különösebben kedvező« a német—jugoszláv kereskedelmi tárgyalások felvételére”.¹⁸

Jellemző a két állam közötti kereskedelem politikai kapcsolatra, ha a jugoszláv kereskedelmi minisztérium egy magas beosztású tisztviselője, Pilja minisztériumi igazgató márciusban a „túl magas” védővámokat kritizálta és a német felet ultimatív formában szólította fel a kereskedelmi tárgyalások felvételére. Jugoszlávia „jelenleg várakozó állásponton van”, és az első olyan jeleket, hogy Németország „a mi érdekeinkkel összeegyeztethetetlen, túlzott protekcionista állásponttól” eltér, Belgrád „szívesen venné a tárgyalások felújítására”. Mielőtt Jugoszlávia Németországgal szemben „harci eszközöket”, mint pl. a maximális vámok tételeinek emelését alkalmazná, először vár egy hónapot. Ha addig a Birodalmi Kormány nem ad magyarázatot, hangsúlyozta Pilja, akkor a belgrádi kormánynak „kénytelen lesz” javaslatot tenni a Németország elleni „vámháború” megindítására. A berlini délkelet-európai politika helyes értékelésének alapján Pilja kifejezte reményét, hogy a német kereskedelmi politika küszöbén álló „új orientá-

¹⁵ Másolat a miniszteri megbeszélésről, 1933. ápr. 7. ADAP/C I, 258. Vö. ehhez Bülow államtitkár 1933 márciusi fejtegetéseit is: „A kisananttal szembeni politikáknak azt a célt kell kitűznie, hogy lazítsa kötődését Franciaországhoz és különösen azt, hogy visszatartsuk Csehszlovákiát attól, hogy túlzott mértékben Lengyelországra támaszkodjék. A legjobb eszköz erre kétségtelenül egy olyan gazdaságpolitika lenne, amely megnyitja a német piacot ezen országok termékei számára. Mindenek előtt Jugoszláviát és Romániát lehetne, jelenlegi katasztrofális gazdasági helyzetük miatt ezen a módon külpolitikai vonalvezetésükben mértékadóan befolyásolni” — Bülow feljegyzése, Németország külpolitikai helyzete, 1933. márc. 13., kivonatosan közölte H.-A. Jacobsen: Misstrauische Nachbarn. Deutsche Ostpolitik 1919—1970. Dokumentation und Analyse, Düsseldorf, 1970, 85—93, idézet: 90.

¹⁶ A részleteket illetően vö. Reichsgesetzblatt 1927/II, 1125—1148., és 1932/II, 195; Feljegyzés a német—jugoszláv kereskedelem politikai kapcsolatokról jelenlegi állapotáról, 1934. márc. 9., Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn (a továbbiakban: AA), Handakten Clodius, Jugoszlávia, 2. köt.

¹⁷ A belgrádi német követség (Dufour) az AA-nak, 1933 ápr. 10. AA, Sonderreferat Wirtschaft (a továbbiakban: SW), Finanzwesen 16/Jugoslawien, 3. köt.

¹⁸ A Reichsverband des Deutschen Gross- und Übersee Handels a Reichskanzlei-nak, AA-nak és Reichswirtschaftsministerium-nak, 1933. jún. 22., BA, R 43 II/305; az 1933-as év vámpolitikájához vö. Reichsgesetzblatt 1933. I. 55, 71, 101, 146, 229, 265.

ciója” nem zárja ki a lehetőségét a Jugoszláviával való további megállapodásoknak”, és ismételten kifejezte kormánya készségét, hogy „mindenkor felveszi az újabb tárgyalásokat Németországgal, amennyiben Németország túlzott védővamos politikájáról letér.”¹⁹ Jugoszlávia tehát a kereskedelempolitikai koncessziókat a német piac jugoszláv áruk számára történő megnyitásától tette függővé.

Kétségtelen, hogy a Belgráddal való kereskedelempolitikai konfrontáció a német félnek sem jött jól. Ezért a Auswärtiges Amt a berlini jugoszláv követségnek április 5-én nyomatékosan tudtára adta, hogy „a jelenlegi helyzet kiéleződését kerülni” igyekszik és épp ezért nagyon sajnálná, „ha a jugoszláv kormány a maga részéről most valamilyen új harci vámok bevezetésével előidézne a helyzet elmérgesedését”, mert az ilyen intézkedés Németországban „magától értedően kiváltaná a felső vámtarifa alkalmazását”.²⁰ Berlin azonban ebben az időpontban még nyilvánvalóan nem volt kész hosszú távú kereskedelempolitikai kötétségekre, mert a német kereskedelempolitika 1933 nyarán még kísérleti stádiumban volt és a jugoszláv nyitással szemben új elvi orientációt az elkövetkezendő egy-két hónapban még nem lehetett várni.²¹ A kereskedelempolitikai helyzet bizonytalanságát jellemezte, hogy az Auswärtiges Amt áprilisban ugyan törekedett arra, hogy a szerződés nélküli állapotot felszámolja, szerződésileg azonban csak néhány hónapra akarta lekötni magát, és ezért először azt kívánta megtudni, hogy Belgrád milyen alapon lenne hajlandó egy két-három hónapos ideiglenes szerződés megkötésére.²²

Hogy végül is mindkét fél modus vivendit kívánt, mutatja, hogy 1933. július 29-re, tehát viszonylag rövid idő alatt megkötötték az egyelőre négy hónapra szóló ideiglenes kereskedelmi egyezményt.²³ Ebben mindkét fél a legnagyobb kedvezmény elvének kölcsönös biztosítására szorítkozott. A német és a jugoszláv kormány később, 1933 szeptemberében lemondott a szerződés felmondásának jogáról az 1934. március 1-ig terjedő időszakban.²⁴ Németország érdekltségét bizonyítja a német–jugoszláv kapcsolatok kiépítésében, hogy Berlin az említett kiegészítő nyilatkozatban hozzájárult 80 000 q szárított szilva kontingens átvételéhez mázsánként 10 Birod. Márka vámmal, amely kedvezményt a belgrádi német követtség a „legmelegebben” ajánlotta az Auswärtiges Amt-nak „a jó német–jugoszláv kapcsolatok érdekében”.²⁵ Nem utolsósorban ez a német engedmény, amely már felismerhetővé tette a jövő kereskedelempolitikai tendenciáját Belgráddal szemben, járulhatott hozzá ahhoz, hogy az Auswärtiges Amt és a jugoszláv követség

¹⁹ Benzler 1933. ápr. 5. AA, SW, Finanzwesen 16/Jugoslawien, 3. köt.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. Március elején Bülow államtitkár Neurath külügyminisztert arra figyelmeztette, hogy „a külkereskedelmi politika vezetését illetően még hosszú ideig nem lehet általános irányvonalakat megállapítani”. A bizonytalan valutahelyzetet és valutakorlátozásokat, a küszöbön álló világgazdasági konferenciát, valamint a majdnem minden országban a nemzetközi eladósodásról folytatott tárgyalásokat tekintve Bülow azt ajánlotta, hogy „az alapelvek leszűrése előtt ki kell várni a következő hónapok fejlődését és a közbeeső időben arra kell magunkat korlátozni, hogy lehetőleg minden utat nyitva tartsunk és egyes sürgős kérdéseket áthidaló megoldásokkal szabályozzunk”. Bülow feljegyzése; Deutsche Aussenhandelspolitik c.-el, 1933. márc. 24. Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Potsdam, Bestand AA, Büro Reichsaussenminister, kötetszám 60966.

²² Benzler kézjeggyével, 1933. ápr. 5. AA, SW, Finanzwesen 16/Jugoslawien, 3. köt.

²³ Vö. Reichsgesetzblatt 1933, II, 519.

²⁴ Vö. uo. 691, ezen kívül: feljegyzés a német–jugoszláv kereskedelmi kapcsolatok jelenlegi állapotáról, 1934. márc. 9., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt.

²⁵ A belgrádi német követség (Dufour) az AA-nak, 1933. aug. 23., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt.

1934 elején megállapodtak abban, hogy március 15-én Belgrádban elkezdik a gazdasági tárgyalásokat.²⁶

A küszöbön álló kereskedelmi tárgyalások adták az indítékot az Auswärtiges Amt-nak ahhoz, hogy 1934. március 12-én konkretizálja a Jugoszláviával szembeni német politika célkitűzéseit. Berlin abból indult ki, hogy „a mindkét fél részéről megnyilatkozó kívánság, a részletekbe menő kereskedelmi szerződéses kapcsolatot ismét helyreállítani, a két ország közötti áruszállítást erőteljesen fejleszteni, és a gazdasági kapcsolatokat tartósan elmélyíteni” nem realizálható a legnagyobb kedvezmény keretében. Hiszen a Jugoszláviának adandó kereskedelempolitikai kedvezményeket akkor a legnagyobb kedvezmény elve alapján más országok is megkaphatják, „így a német gazdaságnak olyan nagy árat kell fizetnie, ami — a Jugoszlávia részéről várható gazdasági kedvezményeket és az azokkal járó politikai hatást tekintve — nem bizonyul helyénvalónak”.²⁷ A kereskedelempolitikai helyzet ilyenfajta értékeléséből szükségszerűen adódott, hogy az esetleges német koncessziók — hasonlóan a néhány héttel azelőtt Magyarországgal kötött megegyezésekhez²⁸ — csak a legnagyobb kedvezmény közvetett vagy közvetlen formájában lehetségesek. A Jugoszláviával szembeni „előreláthatólag megmutató előzékenységnak”, világítja meg az Auswärtiges Amt, „eltekintve a pusztán gazdasági kívánságtól” a német exportot fokozni, „főként az az oka, hogy meg akarjuk kísérelni, hogy a kisanant gazdasági körén belül szilárd kereskedelempolitikai támaszpontot hozzunk létre”.²⁹ A Jugoszláviának ebben az időben a német kalkulációban játszott centrális politikai és kereskedelempolitikai jelentősége nem utolsósorban abból adódott, hogy Berlin mindezidáig hiába kísérletezett, hogy ezt a célt a német–román kapcsolatok elmélyítésével elérje.³⁰ Ezért kellett most azzal megpróbálkozni, hogy Jugoszláviában „megerősítsék a német piac iránti tartós érdeklődést”. Pontosan a legutóbbi francia–olasz tapogatózások miatt, amelyek a Duna-medence közös gazdaságpolitikai irányvonalát tudakolták — mégpedig „a német gazdasági érdekek mellőzésével” — „a német kereskedelempolitika egyik legfontosabb feladata”, hogy a Duna-medencében „szilárd kereskedelempolitikai támaszpontokat biztosítson”. A Birodalmi Kormány határozott szándéka, hogy a Duna-medencében a „gazdasági állásokat minden eszközzel megvédelmezze” — mint írták — „egyes európai nagyhatalmak egyoldalú és politikai befolyásultságú külön törekvéseivel, szemben. A párizsi, belgrádi, budapesti, bécsi, prágai, szófiai, bukaresti és római követségeket ezért arra utasították, hogy „használjanak ki minden alkalmat, hogy az ebben a problémában érdekelt

²⁶ Vö. AA (Ulrich) a belgrádi német követségnek, 1934. febr. 24., uo.

²⁷ AA (Ritter) a római német követnek, 1934. márc. 12. ADAP/C II. 576–581, idézetek: 577.

²⁸ A legfontosabb megegyezések és különösen a magyar–német árucseréről folytatott titkos megbeszélések jó összefoglalóját nyújtja az AA feljegyzése: „Az 1934 február 21-én Budapesten megkötött német–magyar kereskedelmi pótegyezmény és a német–magyar árucseréről aláírt bizalmas megegyezés tartalma és jelentősége”, az AA melléklete (Bülow) a Reichskanzlei-nak, 1934. márc. 13., megjelent: ADAP/C II, 589–591. Vö. I. Berend–Gy. Ránki: German–Hungarian Relations Following Hitler's Rise to Power (1933–34), Acta Historica. Zeitschrift der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 8, (1961), 313–346. Ugyanaz: Magyarország a fasiszta Németország „életében” 1933–39, Budapest, 1960, 91.

²⁹ AA (Ritter) a római német követnek, 1934. márc. 12. megjelent: ADAP/C II, 577, hasonlóképpen már AA (Ulrich) a belgrádi német követségnek, 1934. febr. 24., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt.

³⁰ Vö. AA (Ritter) a római német követnek, 1934. márc. 12. megjelent: ADAP/C II, 578.

kormányoknál a német kormány határozottsága iránti minden esetleges kétséget eloszlassanak”.³¹

A német politika megvalósítása szempontjából, amelynek célja az volt, hogy aktívan bekapcsolódjék a kisantant 1933 februártól, a gazdasági tanács felállításától³² intenzívebbé vált kereskedelmébe, fontos feltételt képezett a héthetes tárgyalások után 1934. május 1-én Belgrádban aláírt kereskedelmi szerződés.³³ Úgy látszott, hogy a német ipari exportnak új piaci lehetőségeket biztosít, és a német ipari körök ezért mint a Berlin és Belgrád közötti „kereskelempolitikai kapcsolatok alapvetően új szabályozását” üdvözltek. Az Auswärtiges Amt által is kiemelt „alapvetően új szabályozás”³⁴ a szerződés publikált szövege alapján csak feltételeken bizonyítható, mert ebben lényegében három probléma fogalmazódott meg:

1. A legnagyobb kedvezmény elvének biztosítása az árucserre minden területén (emellett mindkét ország nyitva hagyta a maga számára a lehetőséget, hogy szomszédos országokkal vámunióra lépjen).³⁵
2. Vámok és kontingensek megszabása számos német és jugoszláv termék esetében.
3. Kormánybizottságok felállítása azzal a feladattal, hogy „állandó és közvetlen érintkezés során tárgyalják meg azokat a kérdéseket, amelyek a szerződés teljesítésével összefüggnek”, amint ezt a nyilvánosságra hozott szöveg 31. cikkelye tartalmazza. A zárójegyzék könyv a kormánybizottságok munkáját már jobban precizírozta: A kormánybizottságoknak a német—jugoszláv áruforgalom „bővítésére” kellett törekedni, és ebben az összefüggésben „különleges figyelmet szentelni a jugoszláv mezőgazdasági termékek német behozatali szükségletéhez való igazítása kérdésének”.³⁶

Ha itt már felismerhetők is a Jugoszláviával szembeni német politika hosszú távra érvényes szempontjai, a szerződés tulajdonképpeni jelentősége csak a közel 20, többségében nem publikált ill. titkos pótegyezményből derül ki. Itt először is a két bank közötti elszámolási egyezményt kell megemlíteni, amely a német—jugoszláv áruforgalmat devizamentes alapra helyezte. A szerződés legfontosabb pontját minden esetre azok a preferenciák képezik, amelyeket a német

³¹ Uo. 578, 580.

³² Vö. G. Riechert: Das Scheitern der Kleinen Entente. Internationale Beziehungen im Donauraum von 1933 bis 1938, München 1971, 6.

³³ A szerződés megjelentetett részei: Reichsgesetzblatt 1934 II, 302—332. és Reichsanzeiger 108. sz. 1934. máj. 11. A szerződés nyilvánosságra nem hozott részei közé tartoznak: Bizalmas jegyzék könyv a német átvételi elismervényről, Bizalmas zárójegyzék könyv, Bizalmas megegyezés a német—jugoszláv áruforgalom támogatásáról, Titkos jegyzék váltás a német—jugoszláv áruforgalom támogatásáról szóló megegyezés 1. és 2. cikkelyéről. Melléklet a német—jugoszláv áruforgalom támogatásáról szóló megegyezés 1. és 2. cikkelyéről készült titkos jegyzék váltáshoz, Titkos jegyzék váltás a német—jugoszláv áruforgalom támogatásáról szóló megegyezésről, Jegyzék váltás a 8. cikkelyről, egyes kérdések, AA. Abt. II-Verträge, Jugoslawien, 4.sz. Kereskedelmi szerződés a Német Birodalom és a Jugoszláv Királyság között, megkötve Belgrádban 1934. máj. 1-én, I. kötet (idézet: AA, Verträge, Jugoslawien (4). „A német—jugoszláv áruforgalomból származó kifizetésekről szóló 1934. máj. 1-i egyezmény” szövege megtalálható: AA, Handakten Clodius, 2. kötet.

³⁴ A Reichsstand der Industrie körirata, 1934. máj. 14. ugyanott, 3. köt. AA (Ulrich) a római német követnek, 1934. jún. 21. ADAP/C III, 52.

³⁵ Gyakorlatilag Jugoszláviának nem volt lehetősége harmadik állammal vámuniót képezni, mert a német fél a 33. sz. jegyzetben említett mellékletekben Pilja által biztosította magát arról, „hogy Jugoszlávia semmilyen módon semmilyen államnak nem adott kiváltságos jogokat és ezt a jövőben sem teszi”.

³⁶ Reichsgesetzblatt 1934 II, 307, 330.

szerződő fél a jugoszláv partnernek nyújtott, hiszen a délkelet-európai agrárállamok termékeinek biztosított preferenciák jelenthették a Duna-medencébe való német gazdasági behatolás legdöntőbb tényezőjét. Ezt a kiváltságos helyzetet támasztotta alá a Németország által biztosítandó „titkos visszafizetés” 7,7 millió Birodalmi Márka összegben, amely biztosította a legfontosabb jugoszláv kiviteli cikkek, mint a szilva, tojás, alma, búza, kukorica és zsír német piacát. Ezek a német engedmények az Auswärtiges Amt felfogása szerint alkalmasak voltak arra, hogy „a szerződés hosszabb érvénye esetén a német piacot a jugoszláv kivitel számára nélkülözhetetlenné tegyék”. A német engedmények „gazdasági jelentősége” miatt Berlinnek megadatott a lehetőség, hogy „szükség esetén nyomást gyakoroljon Jugoszláviára”. Ezzel a Belgráddal folytatott tárgyalások célja, „a német—jugoszláv árucserét szélesebb alapokra helyezni”, Németország számára a fejlesztési lehetőséget a jugoszláv piacon nyitva tartani a jövőben” és Németországnak „a kisantanton belül gazdasági támaszpontot teremteni”, messzemenően realizálódott.³⁷

A birodalmi kormánynak a saját módszerének sikerébe vetett nagy önbizalmát mutatja pl. az a tény, hogy Berlin a Jugoszláviával folytatott tárgyalások során lemondott arról, hogy a német exportnak — ebben az összefüggésben különösen gépek, vasárúk, elektrotechnikai termékek és vegyi-gyógyszerészeti cikkek jöhettek számításba — preferenciákat biztosítson. A német számítás alapját nyilvánvalóan az a megfontolás képezte, hogy a német exportcikkeknek a jugoszláv piacon nincs szükségük preferenciákra: csupán a német export hátrányos kezelésének a lehetőségét kell kizárni, hiszen a német kivitel más államok termékeivel való formálisan egyenrangú kezelése mellett a német export sikeresen konkurrálhat, sőt fölénye is megmutatkozhat.³⁸

A Belgrád által korlátlanul nyújtott legnagyobb kedvezménnyel és a kontingensek megállapításának szabadon hagyásával Németországnak sikerült biztosítania Jugoszláviában a „nyitott kaput”, hangsúlyozta az Auswärtiges Amt, ami a „számos tarifaengedménnyel együtt kivitelünk kedvező alakulását ígéri”, annál is inkább, mivel a jugoszláv fél hozzájárult a német import támogatásához, különösen az állami beruházások esetében.

Ez a kereskedelmi szerződés által biztosított helyzet a jugoszláv piacon garantálta, az Auswärtiges Amt felfogása szerint, nemcsak a szerződő felek közti „gazdasági egyensúlyt”, hanem ezen túlmenően kedvezően hatott Németország javára.³⁹ A berlini várakozások azonban, hogy Németország javára „lehetőleg nagy” kereskedelmi fölösleg⁴⁰ alakuljon ki, nem igazolódtak be, ellenkezőleg: a német kereskedelmi mérleg Jugoszláviával szemben már 1934-ben 5 millió Birodalmi Márka passzív szaldóval zárult, amely aztán 1935-ben messze a 10 mil-

³⁷ Vö. ehhez AA (Ulrich) a római német követnek, 1934. jún. 21. megjelent: ADAP/C III, 52. o. A tudósítás itt nem közölt mellékletei (Az 1934. máj. 1-i német—jugoszláv kereskedelmi szerződés néhány fontos pontjának összeállítása), megtalálhatók: AA Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt. Vö. a 33. sz. jegyzettel is.

³⁸ „A német áruk preferenciális támogatásáról lemondunk, mivel a német áruk számára a jugoszláv piacon nincs feltétlenül szükség preferenciákra és mivel egyoldalú preferenciális szerződések helyzetünket az Olaszországgal és Délkelet-Európa más országaival a preferenciális rendszerről folytatott vitában erősítik, míg a kétoldalú szerződések az e kérdésről folytatott eddigi tárgyalások menete szerint általános igénnyel találkoznak”, Az 1934. máj. 1-i német—jugoszláv kereskedelmi szerződés néhány fontos pontjának összeállítása, AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt.

³⁹ AA (Ulrich) a római német követnek, 1934. jún. 21. ADAP/C III, 53.

⁴⁰ Uo.

lió fölé nőtt.⁴¹ A Németországgal folytatott jugoszláv külkereskedelem így teljesen a megéltékül német konjunktúra szívó hatásába került (amelyről cikkünk elején már szoltunk) és nem a német céloknak, hanem a gazdasági logika törvényeinek megfelelően fejlődött. A német—jugoszláv kereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlyának helyreállításáról folytatott tárgyalások nyilvánvalóvá teszik, hogy a szerződő felek között egyenrangúságról már röviddel a szerződés megkötése után sem lehetett beszélni.

Pilja miniszteri igazgatót, a jugoszláv kormánybizottság elnökét, amikor a német követség munkatársával, Dr. Hess-szel szemben, aki egyúttal a német kormánybizottság elnöke is volt, aggodalommal nyilatkozott a német elszámolási kontón felhalmozódó jugoszláv követelésekről, már 1934 november elején azzal a megjegyzéssel rázták le, „hogy a dolog súlypontja a másik oldalon van, tehát a csekély jugoszláv behozatalon” és „csak Jugoszlávián múlik, hogy a német kivitt jobban saját szükségleteihez igazítsa, mint eddig történt és ezzel elhárítana magától minden gondot”.⁴²

1935 elején a jugoszláv nemzeti bank követelése a német elszámolási pénztárnál elérték a kb. 12 millió Birodalmi Márkát. A clearingcsúcsnak a jugoszláv import által történő leépítése a birodalmi kormányak természetesen aligha állt érdekében, ellenkezőleg: a német nyersanyaghelyzetre és élelmiszerek iránti szükségletre való tekintettel a jugoszláviai behozatali lehetőségeket „könnyűszerrel bővíteni” lehetett. Ezért a „német ipari export fokozása, amely német felfogás szerint »önmagában« a clearingkontó tartós és természetes kiegyenlítését” vonhatja maga után, volt a német kormányzati hivatalok „fő gondja”.⁴³ A birodalmi kormány ezért „szakadatlanul és nyomatékosan” a „német export fokozását” tűzte ki célul,⁴⁴ hogy a kereskedelmi mérleg egyensúlyát elérjék. Ez különben korántsem csak Jugoszláviára érvényes probléma volt, mint a fokozott exporttevékenységre vonatkozó állandó felhívások is mutatják, melyek közül itt első sorban Hitler 1935 márciusi és 1936 áprilisi rendeleteit említenénk meg.⁴⁵ A clearing forgalom lehetséges „megrekedése” Berlinben kétség kívül nagy gondot okozott, mert ezen a módon a német—jugoszláv árucseré, legalábbis a jugoszláviai behozatal „leállhatott”.⁴⁶ Minden esetre a történelmi elemzésnek azokat a belgrádi nyilatkozatokat, hogy szükség esetén korlátozni fogják a Németországba

irányuló exportot,⁴⁷ üres fenyegetésnek kell nyilvánítania, hiszen a megváltozott világpiaci helyzet ellenére, amely bizonyos agrártermékek iránt ismét megnövelte a keresletet, a jugoszláv gazdaság a mezőgazdasági termékek többségének esetében függésben maradt a német piactól. Pontosan a német vásárlóerőtől való függés kényszerítette Belgrádot arra, hogy megoldást keressen a német import bővítésére, 1934/35-ben első sorban vas- és rézárúk, gépek, vegyi és gyógyszerészeti termékek, valamint a német villamossági ipar termékei kerültek szóba.⁴⁸

A jugoszláv döntési lehetőség leszűkítése pontosan megfelelt a „Neuer Plan”-ban érvényre jutó német taktikának, hogy az egyes országokkal folytatott kereskedelmet bilaterális alapon közvetlenül egymáshoz kapcsolják. Ezt az elvet maga Hitler néhány héttel a német—jugoszláv kereskedelmi szerződés lezárása előtt fejtette ki Balugzio jugoszláv követ előtt.⁴⁹ Le kell szögeznünk azonban, hogy a német kereskedelmi politika Jugoszláviával szemben a passzív kereskedelmi mérleget, mint eszközt nem alkalmazta kezdettől tervszerűen, hiszen eleinte abból indultak ki Berlinben, hogy a kereskedelmi mérleg Jugoszláviával aktív lesz. Az aktív kereskedelmi mérleg szükségességét mindenek előtt az említett titkos visszatérítéshez szükséges német ráfordításokkal és a turista forgalommal indokolták.⁵⁰

A már említett bilaterizmust, mint a német kereskedelmi politika eszközét a nemzetszocialista rendszer vezető politikusai és közgazdászai jöllehet ismételtelen „rettenetesnek” nevezték (Schacht, a birodalmi bank elnöke)⁵¹ és csak szükségmegoldásként állították be,⁵² mégis, mint Clodius követségi tanácsos (Auswärtiges Amt) nyilatkozott a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag előtt, a clearing szerződések „mindennek ellenére azzal az előnnyel” jártak, hogy Németország kereskedelmi partnerei „többé nem ott várakozhatnak, ahol nekik éppen alkalmas”. A clearing egyezmények sokkal inkább „pumpaként” hatottak. Ennek a tézisnek a helyességét a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatok alakulása hatásosan bizonyítja.⁵³

A kereskedelmi szerződés alapján létrejött kormánybizottságok első közös üléseik alkalmával (1935. február 20-tól március 1-ig Münchenben, 1936. március 17-től április 1-ig Zágrábban) azzal a kérdéssel foglalkoztak, milyen intézkedésekkel lehetne fokozni a Jugoszláviába irányuló német kivitt, hogy ezen a módon

⁴¹ Míg a német és jugoszláv statisztikák az 1934. évre vonatkozóan messzemenően megegyeznek, 1935-re a jugoszláv statisztika 10 millió, a német 25 milliót mutat ki. A kb. 15 milliónyi német passzív szaldó 1935-re, a kormánybizottságoknak 1935 február és 1936 márciusban rendelkezésre állt számadatokat figyelembe véve, reálisnak tűnik. Számadatok Meiss alapján: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 315. A kormánybizottságok üléseinek jegyzőkönyvei, AA, Verträge, Jugoslawien/4.

⁴² Hess Sarnow-nak, 1934. nov. 2., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁴³ Sarnow Hess-nek, 1935. jan. 16., ugyanott, 4. köt.

⁴⁴ Reinhardt Hess-nek, 1935. szept. 5., ugyanott, 3. köt.

⁴⁵ 1935. márc. 22-i titkos rendelet, Nürnberger dokumentumok NI-550, Staatliches Archivlager Göttingen; Geheime Reichssache, Hitler 1936 április 4-i rendelete, AA, Büro Reichsminister, „A Führer rendelete a nyersanyag- és devizahelyzet javítására”, I. köt.

⁴⁶ A német és jugoszláv kormánybizottságok első közös ülésének bizalmas jegyzőkönyve, 1935. márc. 1., AA, Verträge, Jugoslawien/4. Reinhardt Hess-nek, 1935. szept. 5., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt. Vö. Hess Clodiusnak, 1935. szept. 10. ugyanott. Vö. ezzel összefüggésben Baar ellentmondásos gondolatait, Baar: Die Jugoslawienpolitik des deutschen faschistischen Imperialismus 1934, amely egyfelől ugyancsak ezt a fejlődést hangsúlyozza, és rámutat a 45. sz. jegyzetben idézett 1935 márciusi Hitler-rendelethez, másfelől kiemeli „a német monopóliumok mészés profitjait”, amelyek szerinte Jugoszláviában 37%-al voltak magasabbak, mint Németországban.

⁴⁷ Vö. pl. Hess Clodiusnak, 1935. aug. 29., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁴⁸ Vö. a táblázatokat Meiss-nél: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 319, ezen kívül „azon áruk listáját, amelyeknek behozatala Németországból nagy mennyiségben számításba kell jöjjön”; I. sz. melléklet a német és jugoszláv kormánybizottság második közös tanácskozásának eredményéről készült titkos jegyzőkönyvhöz, 1936. április I., AA, Verträge, Jugoslawien/4.

⁴⁹ Vö. Neurath 1934. márc. 9-i feljegyzése, megjelent: ADAP/C II. 562.

⁵⁰ A német—jugoszláv árucseré támogatásáról szóló 1934. máj. 1-i bizalmas megegyezés 4. cikkelyében kölcsönös „egyetértést fogalmaztak meg a tekintetben, „hogy a német kereskedelmi mérleg egyensúlyja Jugoszláviával szemben megfelel a két ország közötti természetes árucseré viszonyának”. Melléklet az 1934. máj. 1-i kereskedelmi szerződéshez, AA, Verträge, Jugoslawien/4, vö. AA a római német követnek is, 1934. jún. 21. megjelent: ADAP/C III, 55.

⁵¹ Dr. Schachtnar, a birodalmi bank elnökének beszéde külkereskedelmi kérdésekről 1934. okt. 29-én Weimarban, nyomtatásban: Meierbenneckenstein: Dokumente der deutschen Politik, 2. köt., 228.

⁵² K. Ritter: Germany's Experience with Clearing Agreements, a Foreign Affairs 14 (1935/36) sz.-ban, 473, német nyelvű kézirata: AA, SW, K. Ritter iratai „Clearing, Németország és nemzetközi kereskedelem” tárgyában a Foreign Affairs számára, Hamilton Fish Armstrong, New York, I. köt.

⁵³ Jelentés a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag elnöki üléséről, 1935. nov. 28., AA, Handakten Nachtrag VLR Bänzler, Donauraum, I. köt.

lefaragják a clearingcsúcsot.⁵⁴ „A clearingforgalom teljes megrekedésének megakadályozásához”, állapították meg a kormánybizottságok a müncheni tanácskozás végén, a clearingcsúcsot „lehetőleg gyorsan meg kell szüntetni” és előzetes intézkedéseket foganatosítani, „hogy a kölcsönös kifizetések a jövőben akadósok nélkül történjenek”. A fizetési forgalom további „megrekedését” elkerülendő, a jugoszláv kormánybizottság úgy nyilatkozott, kész javasolni kormányának, hogy „a jövőben minden rendelkezésére álló eszközzel hasson oda”, hogy a jugoszláv importot Németországból a jugoszláviai német kivitelnek a szintjére hozzák (1935/36-ban a mezőgazdasági termékek mellett mindenek előtt réz), „de semmiképp se maradjon ezen kiviteli szint alatt”. Végso soron az 1934. május 1-i kereskedelmi szerződés „szellemének” megfelelt volna, ha „a fizetési forgalomban jelenleg fellépett nehézségeket a Jugoszláviába irányuló német kivitel fokozásával megszüntetik” és ily módon lehetővé teszik, mint a zárójegyzőkönyv írja, „a két ország közötti áruforgalom mindkét oldalról szorgalmazott további kiterjesztését”.⁵⁵

A jugoszláv kormány által kezdetben foganatosított intézkedések hatástalanok maradtak, nevezetesen a német—jugoszláv fizetési forgalom 1935 novemberi és decemberi szabályozása. Miután a jugoszláv importőrök a november 15-i rendelettel lehetőséget nyertek arra, hogy november 25-től a Németországból importált árukat 50%-os értékben a kereskedelmi mérleg aktívumából elégtérjen ki, a nemzeti bank 1936. január 15-étől bevezette az ún. clearingcsekk rendszert. Ezek a clearingcsekk arra a mindenkor összegre szoltak, amit a jugoszláv áruk német importőrei a német elszámolási pénztárnál a jugoszláv exportőrök javára befizettek. A német áruk jugoszláv importőrei ezt a börzén felvásárolhatták és felhasználhatták a német exportőrök követeléseinek kielégítésére. A clearingcsekk azonban már 1936 februárjában 200%-al a hivatalos clearing árfolyam alatt keltek el (a diszázió a clearingcsúccsal magyarázható), és ezzel előmozdították a Jugoszláviába irányuló német exportnak az olcsóbbá válását, amely folyamat a Németországban alkalmazott export támogató intézkedések révén már megindult, így a clearingcsekk bevezetése rövid távon sem járt a német—jugoszláv fizetési mérleg tehermentesítésével.⁵⁶

1936 március második felében a clearingcsúcs már 30 millió Birodalmi Márkára nőtt, míg a német követelések csak 10 millió Birodalmi Márkát tettek ki. Ezért voltak a kormánybizottságok már a második ülés idején tisztában azzal, hogy „a rendezett áru- és fizetési forgalom érdekében elengedhetetlen”, hogy a Jugoszlávia javára ténylegesen 20 millió BM-t kitevő aktív szaldót megszüntessék és a jövőre nézve gondoskodjanak a kifizetések kiegyenlítéséről.⁵⁷

A jugoszláv kormánybizottság utasítást adott a Krupp-cégnek már előzőleg odaígért megbízás teljesítésére, egy hengermű felépítésére Zenicán 8 millió BM értékben és további, 10 millió BM nagyságrendű állami megbízásokat is kilátásba helyezett. Ezen túlmenően a jugoszláv fél megígérte, hogy „minden rendelkezésre álló eszközzel odahat”, hogy „a behozatalt Németország számára előnyösen csop-

portosítsák át”.⁵⁸ A jugoszláv kormánybizottság ezért meghirdette a behozatal újrendezésének szükségességét. A behozatali és fizetési forgalom április 3-án meghirdetett ellenőrzései kezébe adták a jugoszláv kormánynak a szükséges eszközök az import Németország javára történő átcsoportosításához. A jugoszláv külkereskedelmi politika ezáltal módszerében erősen közeledett a német rendszerhez.⁵⁹ A behozatal ellenőrzése, amelynek elsősorban a kereskedelmi mérleg passzivitását kellett megszüntetnie, kihatásában azonban a német export javát szolgálta, nyilvánvalóan biztosította Jugoszláviában a német gazdasági pozíciókat. Ezt bizonyítja azoknak a jugoszláv törekvéseknek a kudarca is, hogy az 1936 szeptemberében bevezetett kiviteli ellenőrzés által gazdaságpolitikailag újra nagyobb játékkeret szerezzenek.⁶⁰

1936-ra realizálódott a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatok kiépítésének első, 1934 májusában beindított szakasza, és ezzel együtt a német hegemonia kialakulása is. A kereskedelmi mérleg ezt hatásosan tükrözi: a jugoszláv behozatalban a német részesedés, amely 1934-ben az előző éveihez viszonyítva csak 13,9%-kal emelkedett, 1935-ben 16,2%-ra, majd 1936-ban ugrásszerűen 26,7%-ra emelkedett. A német részesedés a jugoszláv kivitelben, amely 1933-ban 13,9%-ot tett ki, a következő 3 évben 15,4 (1934), 18,6 (1935) és 23,7%-ra (1936) emelkedett.⁶¹ Ebben az összefüggésben különösen azt kell kiemelnünk, hogy Németország ezúton megtörte Olaszország eddig domináló kereskedelmi pozícióját. Elősegítette ezt az abesszin konfliktus is, mint azt Avramovski megállapította.⁶² A többi délkelet-európai országban is sikeres gazdasági behatolás alapján⁶³ az Auswärtiges Amt joggal állapíthatta meg 1936 augusztusában, hogy a birodalmi kormány által „évek óta követett politika Németország helyzetét a Duna-medencében a délkelet-európai államokkal való szoros gazdasági összefonódás által megerősíteni, nem volt sikertelen”. Ez a fejlődés „előnyöket hozott”, amennyiben biztosította számára a piacot és nyersanyagokkal, valamint élelmiszerekkel való ellátását. Ezen túlmenően az érintett országokban „elősegítette a politikai közeledést”, vagy legalábbis, mint az Auswärtiges Amt megfogalmazta, „hozzájárult a meglévő feszültségek enyhítéséhez”.⁶⁴ Így a birodalmi kormány fontos külpolitikai célkitűzése legalábbis részben megvalósult.

A német—jugoszláv kereskedelmi szerződés aláírását követően a Auswärtiges Amt eleinte „politikailag nem kívánatosnak” tartotta, ha a kereskedelmi szerződésnek a „gazdasági és azzal összefüggő politikai jelentőségét” külföldön

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Vö. a jugoszláv kereskedelem- és iparügyi minisztérium államtitkárának táblázatait, S. D. Obradovitsch: Zwischen Clearing und Devisen, Probleme der Handelspolitik Jugoslawiens, Leipzig, 1939. 30. — Hess Clodiusnak, 1936. ápr. 8., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁶⁰ Vö. Obradovitsch: Zwischen Clearing und Devisen, 34. AA Benzler a belgrádi német követtségnek, 1936. szept. 16. AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

⁶¹ Számadatokhoz ld. Meiss: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 317.

⁶² Z. Avramovski: Balkenske Zemlje i Velike Sile 1935—1937. Od Italijanske Arresije Na Etiopiju Do Jugoslovensko-Italijanskog Pakta, Belgrad 1968, különösen 97.

⁶³ Vö. L. Oberascher: Deutsche Handelserfolge in Südosteuropa, a Wirtschaftsdienst 23(1938), sz-ban, 290—292.

⁶⁴ AA (Neurath) a római német követnek, 1936. aug. 31., AA, Handakten VLR Benzler, Donauraum, I. köt, angol fordításban: DGFP/C 5. köt. 936. Az 1934 májusi német—jugoszláv kereskedelmi szerződéssel inaugurált berlini politika jelentőségének értékeléséhez vö. az AA (Ulrich) 1934. jún. 18-i körrendeletét, megjelent: ADAP/C III, 34; J. B. Hoptner: Jugoslawia in Crisis 1934—1941, New York — London, 1962, 102; Ormos M.: Franciaország és a keleti biztonság 1931—36, Budapest, 1969, 443.

⁵⁴ A müncheni és zágrábi tanácskozások jegyzőkönyvei, AA, Verträge, Jugoslawien/4.

⁵⁵ A német és jugoszláv kormánybizottság első közös ülésének bizalmas jegyzőkönyve, ugyanott.

⁵⁶ Vö. A Reichsgruppe Industrie 1936. jan. 24-i körrendeletét, AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁵⁷ A német és jugoszláv kormánybizottság második közös ülésének eredményéről készült titkos jegyzőkönyv, AA, Verträge, Jugoslawien/4, számadatok ugyanott.

»különösen felfűjják és hivatalos nyilatkozatok tárgyává« teszik»⁶⁵ Németország látványos kereskedelempolitikai sikerei miatt azonban az ilyen vitákat természetesen nem lehetett sokáig megakadályozni.⁶⁶ Sőt, 1936 elején az Auswärtiges Amt „szükségesnek” tartotta, hogy a német álláspontot a Duna-medence és az államainak nyújtott preferenciák kérdésében „folyamatosan publicisztikailag” is képviselje.⁶⁷ Az indítékot ehhez a Duna-medence szanálását érintő megújuló párizsi, prágai és bécsi puhatolódások adták.⁶⁸ A Wilhelmstrasse egy névtelenül megjelentetett újságcikkben alapjában véve üdvözölte ugyan a Duna-medence szanálásának tervét, mert abban „Európa gazdasági javulásának fontos feltételét látta”, azonnal hozzáfűzte azonban, „hogy egy Németország nélküli megoldás egyszersmind a Németország elleni megoldást jelenti”.⁶⁹ A dunai államokon, hangoztatták más helyen, csak úgy lehet segíteni, ha megnyitják a szelepeket Európa ugyane térségében fekvő nagy mezőgazdasági felvevő területei felé, úgy semmiképp sem, ha ezeket a szelepeket erőszakkal el akarják zárni.⁷⁰ Hasonlóképpen képviselte Posse államtitkár a Reichswirtschaftsministerium-ból a „Deutscher Aussenhandel” c. folyóiratban azt a felfogást, hogy Németország „a Délkelettel való különösen szoros gazdasági összefonódása miatt sohasem egyezhet bele olyan tervekbe”, amelyek „a német kereskedelem Délkeletről való kiszorítását célozzák”.⁷¹

A német publicisztika érvelését arra állították be, hogy minden „politikai célkitűzést”⁷² határozottan cáfoljon és teljes mértékben a gazdasági kérdéseket állítsa a vita előterébe. Különösen világosan mutatja ezt az Auswärtiges Amt által 1936 februárjában a „Deutscher Volkswirt”-ban névtelenül publikált cikk. „Gazdaság és politika a Duna-medencében” címmel a Duna-medence gazdasági szanálásának évek óta sikertelen kísérleteit túlnyomóan azzal magyarázták, hogy mind a dunai államok, mind az érdekelt nagyhatalmak „gyakran nem csupán gazdasági megoldást kerestek, hanem a gazdasági célszerűségnek *politikai célokat* is alárendeltek”. Végül soron azonban a Duna-medencében csak olyan gazdaságpolitikai kombinációk ígérhetnek sikert, amelyek az érdekelt államok „gazdasági fel-

⁶⁵ AA (Ulrich) a római német követnek, 1934. jún. 21., ADAP/C III, 53. A propaganda-minisztérium utasította a sajtót, hogy a szerződést „éppen a német kereskedelmi politika számára rendkívüli jelentősége miatt a német nyilvánosság előtt nagy feltűnés nélkül kezelje”. Der tinger információja 1934. máj. 5-ről, BA, Zsg 101/27. Ezért problematikus, ha Meiss a sajtó vonatkozásában a kereskedelmi szerződés „erős propagandisztikus értékelését” hangsúlyozza: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 65.

⁶⁶ Az angol reagáláshoz vö. mindenképp előtt B. J. Wendt: Economic Appeasement. Handel und Finanz in der britischen Deutschland-Politik 1933–1939, Düsseldorf, 1971, 402, ugyanez részletesebben: England und der deutsche „Drang nach Südosten”. Kapitalbeziehungen und Warenverkehr in Südosteuropa zwischen den Weltkriegen, megjelent: L. Geiss—B. D. Wendt: Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Festschrift Fritz Fischer Düsseldorf, 1972, 483–512; ezen kívül O. Carmi: La Grande-Bretagne et la Petite Entente, Genf 1972, különösen 303.

⁶⁷ Benzler Anschmann-nak (sajtóosztály), 1936. márc. 19. AA, Handakten Nachtrag VLR Benzler, Donauraum, I. köt.

⁶⁸ Vö. ehhez az AA (Bülow) 1936. febr. 6-i körrendeletét, AA, Pol. Abt. II, Politik 4/ Balkan, Balkanpolitik im allgemeinen, 9. köt. (angol fordításban: DGFP/C IV, 1096); AA (Bülow) a belgrádi német követségnek, 1936. febr. 13., AA Handakten Nachtrag VLR Benzler, Donauraum, I. köt. (angol fordításban: DGFP/C IV, 1130); AA (Bülow) a budapesti német követségnek, 1936. febr. 13., ugyanott (angol fordításban: DGFP/C IV, 1132); AA (Ulrich) 1936. márc. 26-i körrendelete, ugyanott.

⁶⁹ Die Sanierung des Donauraums, megjelent: Berliner Börsen-Zeitung, 1936. márc. 24.

⁷⁰ Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz, 1936. febr. 4.

⁷¹ H. E. Posse: Deutschland und der Südosten Europas, a Deutscher Aussenhandel 36/1936. sz.-ban, 91.

⁷² Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz, 1936. febr. 4.

emelkedését” vonják maguk után és „politikai célok nélkül” pusztán a „tényleges viszonyokra” irányulnak, azokra, amelyek a statisztikából „egyértelműen adódnak”. Tekintettel arra a tényre, hogy Németország részesedése a dunai államok külkereskedelmében „messze a legjelentősebb”, „mindenfajta gazdasági ésszerűség megcsúfolása lenne”, ha a Duna-medence gazdasági problémáit anélkül akarják megoldani, hogy Németországnak, e régi „legfontosabb vevőjének és szállító-jának” részvételét „kezdetől figyelembe vegyék”.⁷³

Hasonló érveléssel vezették az 1936-os német diplomáciai offenzívát, amely mindenképp előtt az osztrák—cseh preferenciális tervek és különösen Párizsnak a kisantant gazdasági és politikai stabilizálását célzó kísérletei ellen irányult. Az Auswärtiges Amt körrendeletben utasította a dunai államokban levő német követségeket, hogy a már említett „Gazdaság és politika a Duna-medencében” c. cikk statisztikai anyagát használják fel, mivel az „a délkelet-európai államok felelős politikusaiban bizonyosan nem téveszti el a hatását”.⁷⁴ Ennek a feltételezésnek a helyességét, hogy ti. a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok behozatalának szükségességével német oldalról nemcsak gazdaságpolitikai nyomást gyakoroltak, hanem külpolitikai eszközként is felhasználták — 1933 elején Neurath a kereskedelempolitikát úgy értékelte, mint amely egyike volt a német külpolitika kevés „aktívainak”⁷⁵ — Jugoszlávia példáján már az 1936-ig terjedő időszakban lehet bizonyítani.

Clodius követségi tanácsos már a kormánybizottságok első közös ülése alkalmával azt a benyomást nyerte, hogy a kereskedelmi szerződés Belgrád számára előnyös következményei „legalábbis a gazdasági kérdésekkel foglalkozó jugoszláv személyiségekben megerősítették a Németországhoz fűződő jó kapcsolatok jelentőségének érzését”.⁷⁶ 1935 novemberében Stojadinović miniszterelnök „köszönettel” nyugtázta a jugoszláv termékek növekvő német kivitelét, és ez alkalommal kifejtette Heeren német követnek, hogy Németországnak adandó hadiipari megbízásoknak sincs „semmiféle politikai akadály”.⁷⁷ Még világosabban nyilatkozott a belgrádi kormány, amikor 1936 elején Berlin leplezetlenül gazdasági nyomást gyakorolt rá.

A birodalmi kormány gyanakvással figyelte a kisantant 1936 február végére Prágába meghirdetett gazdasági konferenciáját és az arról szóló híreket, hogy egyfelől Ausztria, Magyarország, Olaszország és Bulgária, másfelől a kisantant államai között „szorosabb gazdasági együttműködés által politikai kiegyezést” szándékoznak megvalósítani. Az Auswärtiges Amt ezzel kapcsolatban „magától értetődőnek” tartotta, hogy Németországnak is „saját érdekei megőrzésére kell gondolnia”. Ezért a birodalmi kormány semmiféle megoldásba nem megy bele, amely úgy jönne létre, hogy Németországot „kezdetől” nem kapcsolják be a tárgyalásokba. A belgrádi német követet utasították, Stojadinovićot ne hagyja kétségben afelől, hogy Németország „kikapcsolása esetén levonná a konzekvenciákat” a többi dunai állammal való gazdasági kapcsolatok kialakításánál.⁷⁸ Ez a fenyegetés nem tévesztette el a hatását: a német követ röviddel utána a miniszter-

⁷³ Wirtschaft und Politik im Donauraum, Der deutsche Volkswirt 10. (1935/36) sz.-ban, 849–851, idézetek 849, kiemelés az eredetiben.

⁷⁴ AA (Clodius) 1936. febr. 6-i körrendelete, AA, Handakten Clodius, Donauraum, I. köt. (angol fordításban: DGFP/C IV, 1100).

⁷⁵ Az 1933. ápr. 7-i miniszteri megbeszélés jegyzőkönyve, ADAP/C I. 256 és 258 is.

⁷⁶ Clodius feljegyzése, 1935. márc. 6., AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

⁷⁷ A belgrádi német követség (Heeren) az AA-nak, 1935. nov. 25., ugyanott.

⁷⁸ AA (Bülow) a belgrádi német követségnek, 1936. febr. 13., AA, Handakten Nachtrag VLR Benzler, Donauraum, I. köt.

elnök „újabb biztosítékairól” tudósított, hogy „semmit nem akarnak tenni, ami Németországban visszatetszést” kelt. Kormányának törekvése „következésképpen” arra irányul, hogy Berlinnel „elmélyítse” a gazdasági kapcsolatokat.⁷⁹ 1936 októberében Stojadinović miniszterelnök a kormánybizottságok harmadik közös ülésének lezárását arra használta fel, hogy rámutatva a Németország és Jugoszlávia közötti megnövekedett árucserére hivatalosan is kifejtse, hogy Belgrád nem viselkedhet „közömbösen” a további gazdasági fejlődéssel szemben, hiszen a Németországba irányuló exportban a mezőgazdasági és állati termékek játszották a „fő szerepet” és a jugoszláv kivitel olyan feltételek mellett ment végbe, amelyek „még mindig a legkedvezőbb árakat” biztosították.⁸⁰ Hasonlóképpen jellemző Németország erős jugoszláviai helyzetére, hogy Pilja (aki időközben a belgrádi külügyminisztérium gazdasági kérdésekkel megbízott államtitkára lett) 1936 szeptemberében Hess-szel szemben „bagatellizálta” Jugoszlávia gazdasági kapcsolatait a kisantant többi államával.⁸¹ Néhány héttel később pedig Sarnow miniszteri igazgatótól (Reichswirtschaftsministerium) bocsánatot kért a „Politika” egyik cikke miatt, amely kritikusan tárgyalta a német—jugoszláv kereskedelmi kapcsolatokat.⁸² A kisantant államok gazdasági kapcsolatainak elmélyítésére irányuló törekvésekről Pilja úgy nyilatkozott, hogy Németország azokra „a legnagyobb nyugalommal tekinthet”. A kisantant politikai szövetség, amelynek „a Balkánon a revíziós törekvések elhárítását” kell szolgálnia. „Az csak természetes”, hogy „állandóan arra törekednek, hogy a politikai barátok között a gazdasági kapcsolatokat is kiépítsék, amennyire az lehetséges”. Belgrád Prágához fűződő kapcsolatait Pilja azzal kicsinyítette le, hogy Csehszlovákia sem abban a helyzetben nincs, hogy átvegye Jugoszlávia és Románia exportfölöslegeit, és két szövetségesének ipari szükségletét sem tudja fedezni. Ezért azok a kísérletek, hogy „a kisantantból gazdasági blokkot hozzanak létre”, „teljesen ártalmatlanok”.⁸³

Belgrád Berlinhez fűződő gazdasági kötöttségei annyiban kétségtelenül hozzájárultak a francia biztonsági politika gyengítéséhez, amennyiben a német diplomácia az informális gazdasági befolyásolás eszközével meg tudta gátolni Párizs-nak a kisantant gazdasági és politikai stabilizálására irányuló kísérleteit, amit Németországban „a francia hatalom fundamentumának” tartottak.⁸⁴ A bővülő árucseré politikai implikációinak hatása alatt Clodius elégedettséggel állapíthatta meg 1938 elején, hogy Jugoszlávia „fokozódó gazdasági kötöttségének felismerése” hozzájárult ahhoz, hogy „megkönnyítse és meggyorsítsa Jugoszlávia évek óta folyamatban levő eltérését a Duna-medencében Németország ellen irányuló politikai kombinációktól”.⁸⁵

⁷⁹ A belgrádi német követség (Janson) az AA-nak, 1936. febr. 15., ugyanott.

⁸⁰ Az 1936. okt. 24-i nyilatkozat, ld.: Berliner Tageblatt, 1936. okt. 27-i esti kiadás, I. sz. melléklet (Handel Deutschland—Jugoslawien).

⁸¹ Vö. Hess 1936. szept. 29-i feljegyzését: „Pilja úr velem szemben teljesen bagatellizálta a dolgokat és nagyon ironikusan beszélt a pozsonyi tervekről... »De — fűzte hozzá — hagyja már meg nekünk azt az örömet, hogy beszéljünk ezekről a dolgokról.« Németországnak, amennyiben ez Jugoszlávián múlik, semmiképpen sem kell nyugtalanodnia ezektől a beszélgetésektől.” A belgrádi német követség melléklete az AA-nak, 1936. szept. 30., AA SW, Handel 13/ Jugoslawien, Handelsvertragsverhältnis zu Deutschland, I. köt.

⁸² Politika, 1936. okt. 9. újságkivágat: AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

⁸³ Sarnow feljegyzése, 1936. okt. 12., melléklet Sarnow Ritterhez írt leveléhez, 1936. okt. 12. ugyanott (angol fordításban DGFP/C V. 1070).

⁸⁴ Így Clodius a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag előtt, idézett referátumában (ld. az 53. jegyzetet!).

⁸⁵ Clodius feljegyzése a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatokról Stojadinović jugoszláv miniszterelnökkel és külügyminiszterrel folytatandó esetleges megbeszélésre, ADAP/D V. 185.

Egyáltalán, más nagyhatalmak visszaeső délkelet-európai gazdasági és politikai befolyása, amely a francia politika számára mindenek előtt a kisantant már említett meggyengülésében csapódott le, fontos indikátora volt a gazdasági behatolás eszközével hegemoniára törő nemzetiszocialista politika sikerének. Míg Anglia, Franciaország és Olaszország 1933-ban együttesen 30%-al részesedtek a jugoszláviai behozatalban, ami több, mint duplája volt a német részesedésnek (13%), ez a kép 1936-ban radikálisan megváltozott: most Anglia, Franciaország és Olaszország részesedtek összesen 13%-al a jugoszláviai importban, ami csak a fele volt a német százalékos aránynak (27%). A jugoszláviai exportban való részesedés mindenkor aránya nem olyan feltűnő: 1933-ban a jugoszláv export 27%-a ment Angliába, Franciaországba és Olaszországba, 14%-a Németországba, 1936-ban Anglia, Franciaország és Olaszország a jugoszláviai kivitelnek csak 15%-át vették át, annak 24%-a most Németországba ment.⁸⁶ Különösen Olaszország gyors területvesztése figyelemre méltó, amely 15 éven keresztül az első helyet foglalta el a jugoszláv piacon, erről azonban 1935-ben le kellett mondjon Németország javára. A német—olasz rivalizálást a Duna-medencében és különösen Jugoszláviában az 1930-as évek első felére vonatkozóan nem eléggé kutatták.⁸⁷

A jugoszláviai német kereskedelempolitika sikereinek gazdasági és politikai implikációit pregnánsan foglalta össze egy amerikai diplomata 1936 áprilisában: „The predominant commercial position which Germany is fast obtaining in Yugoslavia is causing considerable concern to Yugoslavia's Little Entente allies, as well as to France and England, whose Legations have shown a marked interest in these recent developments. The fact that it is considered by many to point to the future trend of political relations between the two countries cannot be lost sight of.”⁸⁸

A már 1936-ra a gazdasági behatolás eszközével elért jugoszláviai hegemon helyzetét Németország a következő években szisztematikusan kiépítette: az 1936-ig terjedő első szakaszt egy második követte, amely, ellentétben az előzővel, német—osztrák és német—olasz megegyezés keretében ment végbe.⁸⁹ A Harmadik Birodalom Anschluss utáni területi expanziójával aztán egy harmadik szakasz vette kezdetét a nemzetiszocialista délkelet-európai politikában, amely teljesen a német hadigazdálkodás jegyében folyt és amelynek folyamán Jugoszlávia mind erősebben a hitleri Németország közvetlen politikai befolyása alá is került.⁹⁰

⁸⁶ Számadatokat ld. Meiss: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 324.

⁸⁷ Vö. Avramovski: Balkanske Zemlje i Velike Silie, az 1935—1937-es évekre; fontos útmutatások ezen kívül J. Petersen: Hitler—Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin—Rom 1933—36, Tübingen, 1973, különösen 207; vö. A. Mitrović: Nemacke i italijanske težnje za „Novim poretkom” i jugoistočna Europa, az Istorijски glasnik 2. sz.-ban (1974) 47—86; ugyanaz „Novi poredak” i jugoistočna Europa (Nemacka i Italija prema Jugoistoku Europe početkom drugog svetskog rata) c.-en megjelent Ustanak u Jugoslaviji 1941, godine i Europa. Belgrad, 1973, 185—207. Olaszország gyengülő délkelet-európai gazdasági befolyása részletesebb elemzésének figyelembe kell venni különösen az olasz gazdasági struktúrát is és a részben a berlini politika által támogatott iparosítási tendenciákat az olasz exportlehetőségekre gyakorolt hatásokkal. Vö. ehhez J. Kühn: Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. München, 1958, 89.

⁸⁸ A belgrádi amerikai követség (Wilson) a State Departement-nek, 1936. ápr. 17., National Archives, Record Group 59, State Departement File 660H. 5231/61 (a továbbiakban: NA RG 59, 660H. 6231/61).

⁸⁹ Vö. az AA (Ritter) körrendelete, 1937. ápr. 30., AA, Handakten Clodius, Donauraum, I. köt.

⁹⁰ Jellemzi a helyzetet, hogy Stojadinović az Anschluss után Heeren német követnek kifejezte reményét, hogy Berlin „a jugoszláv sajtó magatartásával elégedett volt”. A belgrádi német követség (Heeren) az AA-nak, 1938. márc. 17., ADAP/D V. 249.

Az Anschluss azért is tekinthető cezúrának, mert ezzel — mint Dimitrijević joggal állapította meg — „megkezdődött a német tőke nagy offenzívája Jugoszlávia ellen”.⁹¹ Ezzel összefüggésben nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a német gazdasági behatolás Jugoszláviába kezdetben nagyobb tőkebefektetések nélkül történt. Ennyiben problémátikus, ha Dimitrijević az idegen hatalmak gazdasági befolyását formális módon a mindenfori „finánciók” érdekeivel magyarázza és így nem tulajdonít megfelelő jelentőséget a kereskedelempolitikai kérdések gazdasági válság idején megnövekedett súlyának. Még az Anschluss után is a német piac felvevőképesége maradt a jugoszláviai német gazdasági expanzió legdöntőbb tényezője.

A nemzetiszocialista területi terjeszkedés kereskedelempolitikai következményei a háború előtti időszakban világosan tükröződnek a kereskedelmi statisztikákban: Németország már 1938-ban 40%-al részesedett a jugoszláviai importban és exportban, míg a jugoszláv részesedés a német ki- és bevitelben csupán 30% körül mozgott.⁹² Ezek a számok hatásosan mutatják a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatok kiegyensúlyozatlanságát. Míg Jugoszlávia a német összehozatalban százalékosan csak csekély mértékben részesedett, Németország a jugoszláv piacon néhány termék számára, mint pl. elektromossági berendezések, acéltermékek és speciális gépek, monopóliumhelyzetet ért el.⁹³

Az 1936 után mind intenzívebbé váló gazdasági expanzió politikai implikációit német oldalról az 1930-as évek utóján sem ünnepelték hangos szóval. Belső körökben tisztában voltak azzal, hogy Jugoszlávia a birodalmi kormány „1933-tól követett törekvésében”, hogy „a gazdasági és ezáltal a politikai kapcsolatokat is” a délkelet-európai államokhoz „tervszerűen fejlesszék”, „különleges szerepet” játszott. Ezeket a politikai komponenseket a publicisztikai és diplomáciai érvelésből a továbbiakban is lehetőleg kirekesztették.⁹⁴ Így pl. Stojadinović berlini látogatásakor Hitler kifejtette, hogy Németországnak „a Balkánon csak gazdasági érdekei vannak, politikailag csupán annyiban érdekelt, amennyiben a gazdasági okok a Balkán politikai konszolidáltóságában érdekeltté teszik”, Németország „semmi egyebet nem kíván, mint nyitott kapukat” gazdasága számára.⁹⁵

Semmiképp sem kell azonban annak a benyomásnak keletkeznie, mintha a Jugoszláviával szembeni bilaterális elszámolási és preferenciális politika esetében olyan kereskedelempolitikai mechanizmusról lett volna szó, amely — egyszer mozgásba lendítve — automatikusan az áruforgalom kibővülését vonta maga után. A kormánybizottságok közös ülésein készült zárójegyzőkönyvek olvasása is

⁹¹ S. Dimitrijević: Das ausländische Kapital in Jugoslawien vor dem Zweiten Weltkrieg, Berlin, 1936. 270. Vö. a külföldi tőke kérdéséhez B. Jurković: Das ausländische Kapital in Jugoslawien, Stuttgart 1941; Wendt: England und der deutsche „Drang nach Südosten” további szakirodalmi útmutatásokkal.

⁹² A különböző statisztikai adatok a különböző számítási alapok miatt erősen eltérnek egymástól. Vö. Reichert: Das Scheitern der Kleinen Entente, 160, kivonatok a jugoszláv statisztikából; a német statisztikák adatait ld.: Wochenbericht des Instituts für Konjunkturforschung 12 (1939), 87, valamint Meiss: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 317.

⁹³ Vö. pl. a belgrádi amerikai követség (Lane) a State Department-nek, 1939. máj. 1., NA, RG 59, 660H.6231/100: „In certain types of machinery, electrical goods, iron products, et cetera, Germany has what practically amounts to a monopoly.”

⁹⁴ Clodius feljegyzése a német—jugoszláv gazdasági kapcsolatokról Stojadinović Jugoszláv miniszterelnökkel és külügyminiszterrel folytatódó esetleges megbeszélésre, 1938. jan. 7., ADAP/D V. 183.

⁹⁵ Heeren feljegyzése Stojadinović jugoszláv miniszterelnöknek és külügyminiszternek a Führernél és birodalmi kancellárnál való fogadása alkalmával folytatott beszélgetésekről, 1938. jan. 17. ugyanott, 188, 190.

azt a benyomást kelti, hogy részletkérdésekben gyakran csak hosszas tárgyalások után lehetett megegyezni. Sőt, az egyik német feljegyzésben „hosszan tartó és kemény harcokról” van szó.⁹⁶ Az, hogy a német politika a diplomáciai offenzívát is szükségesnek tartotta, a legvilágosabban Schacht, a birodalmi bank elnöke 1936 júniusi, Neurath külügyminiszter 1937 júniusi és Funk gazdasági miniszter 1938 októberi balkáni utazásaiból derül ki. Ezen kívül a német oldalon pontosan az első években az állami politika és a magáncégek gazdasági számításai között jelentős érdekkülönbségek adódtak, amelyek kezdetben a német export még gyorsabb intenzíválása ellen hatottak. A német ipar „exportfáradtságát”, amely ebben jelentős szerepet játszott, már említettük. A német cégek egymás közötti konkurrenciája is, mint pl. a Krupp és a Gutehoffnungshütte közötti a zenicai hengermű esetében, negatív hatást gyakorolt a német gazdasági érdekek egésze szempontjából.⁹⁷ Ehhez járultak még az egyes reszortok közötti belső nézeteltérések. A Reichsernährungsministerium pl. 1935 szeptemberében vita tárgyává tette árpolitikai okokból a Jugoszláviával és Magyarországgal szemben alkalmazott preferenciális rendszert.⁹⁸ Az Auswärtiges Amt azzal az érveléssel, hogy „a Duna-medence ismert különleges politikai viszonyaiban és a német külpolitika által követett célokban” semmi sem változott, minden esetre meg tudta akadályozni a titkos visszafizetés rendszerétől való eltérést.⁹⁹ A Reichsernährungsministerium később kísérletet tett részesedésének növelésére a jugoszláv importból és ezzel ellentétbe került más reszortok érdekeivel (Reichswirtschaftsministerium és Reichsforstamt).¹⁰⁰

A fegyverkezési politikából következő megfontolások növekvő súlya miatt a jugoszláv gazdasági kapcsolatok alakításában, és külkereskedelmi kérdésekben Göring növekvő befolyása miatt az 1930-as évek második felében a gazdaságpolitikai érdekek figyelembe vételénél kompetencia viták és átfedések keletkeztek a különböző német hatóságok között. Az Auswärtiges Amt irataiban mindenek előtt a négyéves tervért felelős hatóság főkonzula, Neuhausen (aki az NSDAP külföldi szervezetének is tagja volt) és az Auswärtiges Amt képviselői közötti kompetencia viták tükröződnek.¹⁰¹ Azt, hogy itt nemcsak egyszeri esetről volt szó, mutatja a birodalmi kormány bizalmas „Auslandsdienst” c. tájékoztatójának egyik jelentése, amelyben, 1936 végén, bírálják a jugoszláviai „német érdekek képviselőiben mutatkozó sokvágányúságot”. Ez, „a német gazdasági és német külpolitikai érdekek képviselőinek tagadhatatlan sokvágányúsága” különböző jugoszláv politikusokban, gazdasági szakemberekben és újságírókban azt a benyomást kelti, „hogy itt Németországban még nagyobb ellentétek” vannak és a jugoszláv politikusok számára megnehezíti „az aktív németbarát állásfoglalást”. Ez megkönnyíti a francia, olasz, angol és csehszlovák konkurrenciának, „hogy politikai és gazda-

⁹⁶ Sarnow feljegyzése az 1937. okt. 4-i, Dubrovnikban folytatott német—jugoszláv kormányközi tárgyalásokról, AA, Ha. Pol. IVa, Handel 13/Jugoslawien, I. köt.

⁹⁷ Vö. Belgrádi német követség (Heeren) az AA-nak, 1936. márc. 10., AA Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

⁹⁸ Vö. A Reichs- und Preussisches Ministerium für Ernährung und Landwirtschaft az AA-nak, 1935. szept. 28. AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.

⁹⁹ AA feljegyzése, 1935. okt. 5., ugyanott.

¹⁰⁰ Vö. Morath feljegyzését 1939. aug. 30., ugyanott.

¹⁰¹ Ehhez terjedelmes anyag: AA, Ha. Pol. IVa, Handel 13a/Jugoslawien, I. köt. AA Deutsche Gesenadtschaft Belgrad, Wirtschaftliches Geheim, 2. köt.; a nyomtatásban megjelent anyagból vö. különösen Weizsäcker Heerennek, 1939. febr. 22. ADAP/D V. 332.

sági pozícióit kiépítse és megszilárdítsa” és ezáltal a „német befolyást” vissza-szorítsa.¹⁰²

Németország Jugoszláviával szembeni politikájának 1936 utáni említett új vonásai és az ennek megvalósítása során jelentkező, itt csak érintőlegesen tárgyalt intézmények közötti rivalitás ellenére, a birodalmi kormány 1936 után is megtartotta gazdasági érdekeltségeit, mégpedig elvileg ugyanazokkal a módszerekkel, mint a kereskedelmi szerződés megkötése utáni első két évben: Preferenciák és meghatározott átvételi garanciák biztosítása által a világpiacnál magasabb áron, a turistakérdés latbavetése által és azáltal, hogy a jugoszláv agrártermékek felvásárlásának késleltetésével nyomást gyakoroltak. Ultima ratioként mindig fenyegetőzhettek egyes termékek részleges vagy teljes behozatali tilalmával, vagy a gazdasági kapcsolatok egészének „felülvizsgálásával”.¹⁰³ Mivel Berlin a délkelet-európai államokkal mindenkor csak bilaterális tárgyalásokat folytatott, így lehetősége nyílt tárgyalópartnereinek egymás elleni kijátszására. A délkelet-európai német hegemonia politika Broszat által, Románia és Jugoszlávia példáján az 1938 utáni időszakban elemzett nemzetiszocialista technikája már a hatalomra jutást követő évek német—magyar és német—jugoszláv kapcsolataiban felismerhető.¹⁰⁴ A német délkelet-európai politika alapját német oldalon főként a bilaterális tárgyalási módszerben jelölték meg. Bebizonyosodott, foglalta össze az Auswärtiges Amt 1936 februárjában, hogy a német módszer „a Duna-medence minden országával egyenként tárgyalni és szerződéseket kötni, politikailag kevesebb feltűnést kelt és az eddigiekben minden esetre sokkal hatásosabb, mint a más oldalról ismételt kísérletek... egy kollektív biztonsági rendszer létrehozására”.¹⁰⁵ Egy évvel később Berlin a külföldi képviselők tudtára adta elhatározott szándékát, hogy folytatja a bilaterális szerződések eddig sikeres politikáját. Minél jobban sikerül „minden délkelet-európai országot gazdaságilag egyenként magunkhoz láncolni”, annál nehezebben válik lehetővé „még a mostani politikai konstelláció megváltozása esetén is”, hogy a Duna-medencében „Németország ellen irányuló gazdasági kombinációt hozzanak létre”.¹⁰⁶ A történelmi elemzésben is arra a végső következtetésre kell jutnunk, hogy a Jugoszláviával szembeni bilaterális elszámolási rendszer a részletkérdésekben mutatkozó minden nehézség ellenére a nemzeti szocialista Németország számára sikeres volt, mindenek előtt azért, mert Belgrádot a német piacra utalta. Elméletileg felvetődik a kérdés, hogy a belgrádi politika számára 1933—39 között adódott-e más alternatíva, mint a szoros gazdasági kooperáció Németországgal. Wendt állapította meg sajnálattal legutóbb, hogy Londonban és Párizsban „semmit sem tettek” annak érdekében, hogy „újabb kölcsönökkel és meghatározott átvételi garanciákkal aktívan szembenforduljanak” a német délkelet-európai politikával.¹⁰⁷ Az aktív fellépés hiányát az angol diplomáciában elsősorban azzal magyarázza, hogy politikailag és gazdasági-

lag tekintettel voltak „a Harmadik Birodalom hegemonikus törekvéseire”.¹⁰⁸ Az „economic appeasement” koncepciója, amelyet máshol részletesen kifejtett, a brit kalkulációból messzemenően kizárta a következetes szembe fordulás lehetőségét,¹⁰⁹ de ezzel a belgrádi politika egyéb gazdasági lehetőségeire vonatkozó kérdés nem magyarázható meggyőzően. A nyugati hatalmak esetleges tőkebefektetéseinek potenciális hatását mindenképpen nagyon óvatosan kell megítélni, hiszen Jugoszláviának éppúgy, mint Délkelet-Európa többi agrárországának a gazdasági válság idején nem a tőkehiány volt a fő problémája, hanem a mezőgazdasági túltermelés, ill. az elhelyezési nehézségek. A német hegemon pozíció kiépítése is nagyobb tőkebefektetés nélkül ment végbe, az az 1920-as évek főleg francia gazdasági és politikai befolyásának volt a fő sajátossága.¹¹⁰

A nemzetiszocialista politika azért kerülhetett fölénybe, mert Németország a nagy depresszió után, különleges konjunkturális fejlődésének következtében 1933/34-től felvevőképesebb piacot jelentett a mezőgazdasági termékek számára, míg Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok gazdasági struktúrájuk és belső gazdasági fejlődésük következtében egyáltalán nem voltak abban a helyzetben, hogy a délkelet-európai agrártermékeket felvegyék, ill. a maguk részéről arra törekedtek, hogy a német piacot saját agrártermékeik számára nyitva tartsák (mindenek előtt az USA), vagy külkereskedelmi és politikai okokból a más országokkal történő árucserére nyert prioritást (Brit Birodalom).¹¹¹ Jellemző Jugoszlávia elhelyezési kényszerére, ha 1936-ban — a viszonylag kedvező világgazdasági konjunktúra és a német külkereskedelmi helyzet válságos kiéleződésének évében — Belgrádnak a jugoszláviai német import felemeléséért kellett folyamodnia a német kormánybizottsághoz.¹¹² Jugoszláviának következképpen nem volt alternatívája a német gazdaságra való hagyatkozáson kívül. Ezt Stojadinović is megfogalmazta, amikor 1936 októberében rámutatott arra, „hogy ma semmilyen más oldalról sem kaphatunk még megközelítőleg sem olyan kedvezményeket, amelyeket Németország kivitelünknek biztosított”.¹¹³

Azt, hogy Jugoszlávia, mint a többi délkelet-európai agrárország miért nem tudott profitálni a keresletnek világpiacra rövid távon jelentkező fokozódásából, a „Politika” a következőképpen magyarázza 1936 szeptemberében: A német kormány gazdasági expanziója érdekében a balkáni államokban nemcsak a clearing-

¹⁰⁸ Uo. 152.

¹⁰⁹ A részletkérdéseket illetően: vö. Wendt: Economic Appeasement.

¹¹⁰ Vö. Wendt: England und der deutsche „Drang nach Südosten”, különösen 491.

¹¹¹ Washington érdekeire, a német piacot agrárexportja számára nyitva tartani — vonatkozóan vö. H.-J. Schröder: Deutschland und die Vereinigten Staaten. Wirtschaft und Politik in der Entwicklung des deutsch-amerikanischen Gegensatzes vor dem zweiten Weltkrieg. Wiesbaden, 1970, 145; a brit hatalmi politikához a világgazdasági válság idején Wendt: Economic Appeasement, különösen 44.

¹¹² Vö. titkos jegyzőkönyv a német és jugoszláv kormánybizottság második közös tanácskozásának eredményéről, 1936. ápr. 1. AA, Verträge, Jugoslawien/4: „A német kormánybizottságnak tudomására jutott, hogy a jugoszláv kormánybizottság... azzal a kívánsággal lépett fel, hogy emeljék a Németországba irányuló jugoszláviai kivitel mennyiségét az 1935-ös évhez képest, amikor az összérték mindkét kormánybizottság becslései szerint kb. 29 millió RM-et tesz ki. A német kormánybizottság, tekintve a jugoszláv kormánybizottság által adott biztosítókat a szaldó megszüntetésére és a fizetési mérleg kiegyenlítésére, elvileg kész rá, hogy a jugoszláviai kivitel emelésére irányuló kívánságokat teljesítse. A pótlólagos kivitel engedélyezését azonban attól kell függővé tennünk, hogy a kívánt kiegyenlítés valóban megtörténik-e...”

¹¹³ 1936. okt. 24-i nyilatkozat, idézet a Berliner Tageblatt 1936. okt. 24-i kiadása alapján, I. sz. melléklet (Handel Deutschland—Jugoslawien).

¹⁰² Az Auslandsdienst 1936. dec. 22-i száma, melléklet Spitta Ritternek írt leveléhez, 1937. jan. 11., AA Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

¹⁰³ Vö. ehhez Hess Clodiusnak, 1935. szept. 10., AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 3. köt.; a belgrádi német követség az AA-nak, 1935. nov. 23., AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt. Ritter aktajelével, 1936. febr. 3. ugyanott; AA (Bülow) a budapesti német követségnek, 1936. febr. 13., AA Handakten Nachtrag VLR Benzler, Donauraum. I. köt.

¹⁰⁴ Broszat: Deutschland—Ungarn—Rumänien, 45—96.

¹⁰⁵ AA (Clodius) 1936. febr. 6-i körrendelete, AA, Handakten Clodius, Donauraum, I. köt.

¹⁰⁶ AA (Ritter) 1937. ápr. 30-i körrendelete, AA, Handakten Clodius, Donauraum, I. köt.

¹⁰⁷ Wendt: England und der deutsche „Drang nach Südosten”, 502.

rendszer „használta ki mesterségesen”, hanem „politikájának egy ma már ismert sajátosságát is, hogy olyan nagy kereskedelmi passzívumot teremt, amilyen csak lehetséges”. A balkáni országok arra „kényszerülnek, hogy követeléseik kifizetése miatt még legalább két éven keresztül sokat vásároljanak a Birodalomból”, mielőtt „megszabadulnak a Németországhoz fűződő erős kereskedelmi kötelekeztől”, ha egyáltalán képesek agrártermékeik számára más piacokat találni.¹¹⁴

Bár jugoszláv politikusok különböző külföldi diplomákkal folytatott beszélgetéseikben ismételten hangsúlyozták, hogy Belgrád arra törekszik, hogy kereskedelmét a nyugati országokkal intenzívebbé tegye és ezáltal elkerülje a Harmadik Birodalomhoz való szoros gazdasági és politikai kötődést.¹¹⁵ Ezek a kötöttségek azonban már az 1930-as évek közepén annyira előre haladtak, hogy Belgrád mozgásterét harmadik állammal való kereskedelmi szerződések kötésére meglehetősen korlátozták, amit alkalmanként belgrádi politikusok is kénytelenek voltak elismerni. A legvilágosabban mutatják ezt Washingtonnak Belgráddal folytatott eredménytelen megbeszélései kereskedelmi szerződés kötése céljából,¹¹⁶ valamint az a tény, hogy London 1936 novemberében az angol–jugoszláv kereskedelmi szerződés megkötésével kénytelen volt kereskedelmi kapcsolatait bilaterális alapra helyezni.¹¹⁷ Ez a kereskedelmi szerződés, amelyben London Jugoszláviának devizacsúcsot biztosított és amelynek megkötése egyébként nyilvánvalóvá teszi, hogy London délkelet-európai politikáját nem lehet sematikusán az „individualizmus elveinek” megfelelő politikaként jellemezni, amely azért nem vehette fel a versenyt a német politikával, mert a „késői liberális gazdasági felfogás struktúrájának” foglya maradt,¹¹⁸ indítékokat nyújtott a brit délkelet-európai politika aktivizálására. A brit konkurrencia 1930-as évek második felében felismerhető kiéleződésének Berlinben „különleges figyelmet” szenteltek.¹¹⁹ London gazdasági lehetőségeit ugyan német oldalon perspektivikusan csekélynek ítélték, a német–angol konkurrencia további éleződését azonban elvileg lehetségesnek tartották, ha London ezt politikai okokból kívánta.¹²⁰ A történelmi analízis alapján azonban Anglia erőteljes németellenes politikájának a lehetőségét ki kell zárunk, részben a birodalmi politika miatt, részben az 1938 novemberében megkötött angol–német kereskedelmi szerződésből adódó kötelezettségek, valamint az 1937/38-ban világméretű konjunktúravisszaesés miatt.

¹¹⁴ A Politika 1936. szept. 14-i száma, újságkivágat: AA, Handakten Wiehl, Jugoslawien, 3. köt.

¹¹⁵ Vö. belgrádi amerikai követség (Lane) a State Departement-nek, 1938. ápr. 20., NA, RG 59, 740.00/362.

¹¹⁶ Vö. Memorandum Department of State, Division of Near Eastern affairs, 1936. szept. 9. (Comments on the Problem of Our Trade Relations with Yugoslavia), ugyanott, II. 60H 31/32: „German policy being what it is, it is impossible to approach the Yugoslav Government on the problem of our trade relations with that country on the theory that it (Yugoslavia) is an entirely free agent, unless, of course, we are prepared to offer compensation by way of increased purchases of Yugoslav commodities.”

¹¹⁷ Agreement between His Majesty's Government in the United Kingdom and the Government of Yugoslavia Regarding Trade and Payments, London November 27, London 1936.

¹¹⁸ Így Treue: Das Dritte Reich und die Westmächte auf dem Balkan, 51.

¹¹⁹ AA (Clodius) a londoni német nagykövetségnek és a belgrádi német követségnek, 1939. márc. 13. AA, Ha Pol IIB, Handel 12 Grossbritannien—Jugoslawien, I. köt. A publicisztikai vitához vö. H. Böttner: England greift nach Südost-Europa, Wien—Leipzig, 1939. — Avramowski tézise (Balkanske Zemlje i Velike Sile, 330), hogy Berlin Londonnak a balkáni államokhoz fűződő kapcsolatai elmélyítését Franciaország és a Szovjetunió pozícióinak ellensúlyozásaként üdvözölte, az általam ismert levéltári anyag alapján aligha tartható.

¹²⁰ Vö. Belgrádi német követség (Heeren) az AA-nak, 1938. júl. 11., AA, Ha Pol IIB Handel 12/Grossbritannien—Jugoslawien, I. köt.

A Jugoszláviában már az 1930-as évek közepén gazdasági eszközökkel meg-alapozott, majd a következő években tovább kiépített német hegemon pozíciót tekintve és különösen a nagy depresszió idején Belgrád hiányzó egyéb alternatívája miatt rejtélyes, hogyan juthatott Wuescht (akinek műve az egyetlen meg-jelent összefoglaló a Jugoszláviával szembeni nemzetiszocialista külpolitikáról) a nemzetiszocialista propaganda jelszavak kritikátlan átvételével arra a meg-állapításra, hogy az elszámolási rendszerrel a kereskedelmi politikából „kikapcsol-ták a kapitalista célkitűzéseket” és a kétoldalú gazdasági kapcsolatok a „teljesen egyenjogú partneri viszony alapján” fejlődtek.¹²¹ Hasonlóan felületesen állította 1955-ben Meiss is, hogy a „kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok egész időszakában nem adódott olyan szituáció”, „amelyben a német–jugoszláv viszony ne a köl-csönös tiszteleten és teljes egyenjogúságon alapult” volna.¹²² Egyenesen botrá-nyos, hogy Wuescht a délkeleti államok állítólagos „függetlenségéről” szóló tart-hatatlan állítását Jugoszlávia esetében többek között az 1941-es puccsal próbálja alátámasztani. Ez a puccs szerinte „nagyon világosan bizonyítja”, hogy „a szoros gazdasági összefonódás Németországgal Jugoszlávia szuverén cselekvési szabad-ságát történelmének döntő pillanataiban nem csorbíthatta”.¹²³ Pontosan az 1941 márciusától kezdődő folyamatok mutatták meg azonban világosan, hogy a nem-zetiszocialista rendszer abban a pillanatban, amikor informális befolyását Jugo-szláviában alapjaiban veszélyeztetve látta, ultima ratioként Délkelet-Európában is a formális uralom eszközhöz, katonai okkupációhoz, területi feldaraboláshoz és rendőri terrorhoz nyúlt.¹²⁴

A délkelet-európai német hegemon pozíció gyors és 1936-ra már messzeme-nően, a gazdasági behatolás eszközével realizált kiépítése és az informális politikai befolyásolás abból adódó lehetőségei kétségkívül Berlin 1933–34-től erőltetett délkelet-európai politikája eredményének tekinthetők. Minden esetre felvetődik a kérdés, hogy a gazdaságpolitikának, a külpolitika eszközeként való alkalmazá-sakor speciálisan nemzetiszocialista külpolitikáról van-e szó. Hiszen a gazdasági válság idején folytatott német délkelet-európai politika célkitűzéseiben kontinui-tást lehet találni a Weimari Köztársaság külpolitikája és az 1933 utáni berlini politika között. A Magyarországgal és Romániával 1931 júniusában és júliusában megkötött preferenciális szerződések azt dokumentálják, hogy a Brüningi poli-tika nem csupán a gazdasági kapcsolatok kiépítésére kívánt korlátozódni Dél-kelet-Európában.¹²⁵ A német iratok nem hagynak kétséget afelől, hogy a Brüning-kormány a gazdasági behatolást Délkelet-Európába a külpolitika eszközeként is kívánta alkalmazni, amely célkitűzéseiben mindenek előtt a délkelet-európai francia biztonsági rendszer gyengítésére irányult. Különösen az ún. Tardieu-ter-véről folytatott belső viták mutatják ezt világosan.¹²⁶ A már 1930-tól jelentkező szándék azonban, hogy a német kereskedelmi kapcsolatokat a délkelet-európai

¹²¹ Wuescht: Jugoslawien und das Dritte Reich, 87.

¹²² Meiss: Die deutsch-jugoslawischen Beziehungen, 289.

¹²³ Wuescht: Jugoslawien und das Dritte Reich, 102 (kiemelés az eredetiben).

¹²⁴ Vö. Broszat: Deutschland — Ungarn — Rumänien, 46; az 1941 tavaszi és nyári német politikához K. Olshausen: Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugo-slawien und Griechenland von März bis Juli 1941. Stuttgart, 1973.

¹²⁵ Ehhez terjedelmes anyag: AA, SW, Wirtschaft I/Europa-Präferenzen, Die Präferen-zen im deutsch-ungarischen und deutsch-rumänischen Handelsvertrag, 1–5. köt.

¹²⁶ Vö. az 1932. ápr. 13-i miniszteri megbeszélés jegyzőkönyvét, BA, R 43 I/620; AA (Bülow) a bécsi, budapesti, prágai, bukaresti, belgrádi, szófiai német követségnek, 1932. márc. 30., AA, Handakten Wiehl, Donauraum, I. köt.

agrárállamokkal intenzívvé tegyék, kezdetben harmadik hatalmak, főként az USA beleszólása miatt hajótörést szenvedett.¹²⁷

A Brüning által elindított német délkelet-európai politikához, amely Németország hatalmi helyzetét az indirekt gazdasági befolyásolás eszközével kívánta megvalósítani,¹²⁸ azért kapcsolódhatott olyan sikeresen a hitleri gazdaságpolitika, mert a depresszió idején a délkelet-európai országok számára a kereskedelem-politikai kérdések mind jobban előtérbe kerültek és mert az izolált német belső konjunktúra miatt Berlinnek lehetősége nyílt, hogy Németország „vásárló erejét” gazdaságilag és politikailag kihasználja. Ebben az összefüggésben kétségtelenül fontos tényező az, hogy a nemzetiszocialista rendszer mennyire következetesen valósította meg a német délkelet-európai politikát, más hatalmak ellenállásával szemben is, szerződések megsértését is megengedve magának. Ezen túlmenően meg kell említenünk Berlinnek azt a törekvését, hogy konzerválja és meg is erősítse a délkelet-európai gazdaságok Németország számára kiegészítő, azaz agrár jellegét. Azon kívül, hogy a német délkelet-európai politikát teljes mértékben a német szükségleteknek megfelelően alakították ki, amely az 1934-ben megkötött német–jugoszláv kereskedelmi szerződésben is manifesztálódott és tetőpontját az 1939 márciusi német–román gazdasági szerződésben¹²⁹ érte el, a berlini délkelet-európai politika specifikusan nemzetiszocialista vonásait mindenek előtt a belső német fejlődésben kell látnunk. Csak a nemzetiszocialista hatalomátvitel révén teremthették meg egyáltalán a feltételei a Délkelet-Európából származó nagymennyiségű agrárimport közép- és hosszú távra szóló tervezésének. A német–jugoszláv kereskedelmi szerződés 1934 májusi megkötése után „az új piaci rendet” már nemzetiszocialista oldalról is kifejezetten kereskedelem-politikai előnyként emelték ki.¹³⁰

A német délkelet-európai politika specifikusan nemzetiszocialista komponenseit az 1933 utáni első években a következőkben foglalhatjuk össze: 1. rendkívül következetes külpolitikai megvalósításában, 2. a német gazdaság szükségleteire beállított struktúrájában, 3. a belső ellenállás kikapcsolásában, amely a Weimari Köztársaság utolsó szakaszában agrárkörök részéről ismételtelen megnyilvánult. *Célkitűzését* tekintve, tehát a gazdasági behatolás eszközével Délkelet-Európában „informal Empire”-ré tenni és ezzel a francia biztonsági rendszert

¹²⁷ Vö. Bülow 1932. máj. 28-i feljegyzését, AA, SW, Wirtschaft I/Europa-Präferenzen im deutsch-rumänischen und deutsch-ungarischen Handelsvertrag, 4. köt.; AA (Ritter) a bukaresti, budapesti, belgrádi, szófiai német követiségeknek, 1932. jún. 7, ugyanott.

¹²⁸ Vö. ehhez K. Hildebrand: Deutsche Aussenpolitik 1933–45. Kalkül oder Dogma? 2. kiad. Stuttgart, 1973, 16.

¹²⁹ Az 1939-es német–román gazdasági szerződéshez vö. a Wochenbericht des Instituts für Konjunkturforschung 12. (1939) sz.-át, 79. (Der deutsch-rumänische Wirtschaftsvertrag); Broszat: Deutschland — Ungarn — Rumänien, 70; E. Campus: Inteligerea Balcanica, Bukaresti, 1972, 283; Hillgruber: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, 42; V. Moisuc: Diplomația României și Problema Aparării Suveranității și Independentei Naționale în Perioada Martie 1938 — Mai 1940, București, 1971, 107; G. Schwabe: Der deutsch-rumänische Wirtschaftsvertrag vom 23. 3. 1939, disszertáció, Humboldt Universität, Berlin, 1968, (kéziratban); Wendt: England und der deutsche „Drang nach Südosten”, 501.

¹³⁰ Dr. Winter a délszlávokkal megkötött kereskedelmi szerződéshez, idézet a Deutsches Nachrichtenbüro 1934. máj. 2-i 929. sz. alapján, AA, Handakten Clodius, Jugoslawien, 2. köt.; vö. ehhez a problémához az AA megfontolásait 1934. június 18-i körrendeletében, ADAP/C III, 28; ezen kívül Schumann: Griff nach Südosteuropa, 22, Wilmowsky-nak, a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag elnökének idézett, 1934. máj. 2-i nyilatkozatai.

szétrobbantani¹³¹ — amely a Jugoszláviával szembeni politika esetében mindenek előtt a kisanant gyengítésében és Csehszlovákia izolálásában manifesztálódott — a nemzetiszocialista politika a délkelet-európai agrárországokkal szemben a német külpolitika 1933 előtti tradícióiban gyökerezik.¹³² Ennek a célnak a realizálása aztán már a nemzetiszocialista politika eredménye, amely Németország hegemon igényének ideológiai legitimációját is megkísérelte egy „német Monroe-doktrina” (Gruchmann) megkonstruálásával.

¹³¹ Vö. ehhez Ormos M. kutatásait is: Franciaország és a keleti biztonság (főként a francia nyelvű összefoglalóra támaszkodom, 439–446).

¹³² Az itt csak érintett kontinuitás tézist a bevezetőben említett belgrádi kongresszuson H. Sundhausen (München) a német iratok alapján kategorikusan elutasította. A német délkelet-európai politika kontinuitásának kérdésével a gazdasági válság idején, a német levéltári anyag felhasználásával más alkalommal fogok részletesebben foglalkozni.